ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI NO : 172

Gerlof Van VLOTEN
[1866–1903]

EMEVİ DEVRİNDE
Arab Hâkimiyeti, Şîâ ve Mesîh Akîdeleri
Üzerine

ARAŞTIRMALAR

★

Türkçeye çeviren

Mehmed S. HATİBOĞLU

ANKARA
1986

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI NO : 172

دمیرقان اونلو
١٣/٦/١٩٨٦

Gerlof Van VLOTEN
[1866–1903]

EMEVİ DEVRİNDE
Arab Hâkimiyeti, Şîâ ve Mesîh Akîdeleri
Üzerine

ARAŞTIRMALAR

★

RECHERCHES
sur
La Domination arabe, le Chiitisme et les Croyances
messianiques sous le Khalifat des Omayades

Amsterdam
1894

Türkçeye çeviren

Mehmed S. HATİBOĞLU

ANKARA
1986

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ-ANKARA, 1986

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Eser ve Yazarı Hakkında 5
ARAŞTIRMALAR 9
Yazarın Önsözü 9

Birinci Kısım

ARAB HAKİMİYYETİ

I- İslâm ve Yayılışı 13
II- Emevî Fetihlerinin mâhiyeti 16
III- Harac 19
IV- Mevâlînin Siyâsî ve ictimâî Durumu 24
Mühtedilerin İctimâî Durumu 25
Devletin Mevâlîye karşı Tutumu 26
V- Horasan 30
VI- II. Ömer'in Mevâlî Siyâseti ve Neticeleri 37
VII- Hâris'in isyânı 40
Mürcie 42

İkinci Kısım

ŞİİLİK

I- Fırkaların Doğuşu 45
II- Şîanın Görüşleri 49
III- Şîanın Dalları 51
IV- Hâşimiyye 54
V- Hurremiyye ve Râvendiyye 58
VI- Abbâsî Propagandasının Irak'tan Horasan'a İntikali 62

Sayfa

Üçüncü Kısım

MESİH İNANÇLARI

I- Siyâsîlerle İlgili İhbarlar 65
II- Âlemin Geleceği 68
Deccâl 70
III- Hz. Îsa'nın Dönüşü ve Deccal 71
Sufyânî 72
Kahtânî 72
Temîmî 73
Mehdî 73
IV- Emevilerin son Günlerinin Umûmî Manzarası 73
Siyah Bayraklar 75
V- Abbasilerin İktidara Gelişi 77
VI- Değerlendirme 80

EKLER

I- Horasan Mâliyesi ve Nasr ibn Seyyâr'ın Islâhâtı 83
II- Müslüman Toplumun Temsilcisi olarak Emevî Hılâfeti 84
III- Afrikalıları İsyâna Sevkeden Âmiller 85
IV- Son Emevîler Devrinin Hâricileri 87
V- Peygamber Evinin Dışındaki Mehdiler 90
VI- Süleyman ibn Kesîr ve Keffiyye 92
Şahıs İsimleri Endeksi 95
Bibliyografya 100

ESER VE YAZARI HAKKINDA

Prof. Dr. Mehmed S. HATİBOĞLU

Geçen asrın Hollandalı şarkıyatçılarından olan **G.van VLOTEN**, islâm kültürü ile ilgili, telif ,terceme, tenkidli basım nev'inden çeşitli ilmî yayınlarda bulunmuş büyük bir âlimdir*. Türkçeye şimdiye kadar herhangi bir incelemesinin çevrildiğini bilmiyoruz. Bu bakımdan, genç denilebilecek yaşta vefat etmiş olmasına rağmen, beş on seneye sığdırdığı ilmî yayınlariyle islamoloji sâhasında yer tutmuş bu âlimi türk araştırıcılara tanıtmaya çalışarak, onun, islâm kültürüne yaptığı hizmetleri dolayısıyle, hayırla yâdına vesîle olmak istiyoruz.

Eserleri

1. **Van VLOTEN**'in bilinen ilk telifi, Horasan'da Abbasî fırkasının doğuşuna tahsis ettiği: "*De Opkomst der Abbasiden in Chorasan*" isimli tezidir, (Academisch Proefschrift, Leiden 1890). Büyük müsteşrikler **J. Wellhausen** (1844–1918) ve **I. Goldziher** (1850–1921) bu tezi kaynak gösterenler arasındadır.

2. Amsterdam'da 1894'te fransızca olarak yayınladığı ve bizim tercemesini sunduğumuz incelemesi, onun ikinci telifi olmaktadır. 1896'da **Goldziher** bu eseri tanıtıcı bir yazı yayınlamış (Deutsche Literaturzeitung, XVII, 239–241), kendi eserlerinde de ona atıflarda bulunmuştur. Kezâ **Wellhausen** da, ondan istifade edenlerdendir. Fransız şarkiyatçı **Paul Casanova** (ö. 1926) bu eseri: "Mükemmel (Excellent) küçük kitab" olarak değerlendirmektedir (*Mohammed et la fin du monde*, s. 29, n. 4, Paris 1911).

Bu değerli eser, neşrinden 70 sene sonra arabçaya çevrildi (1964): السيادة العربية و الشيعة و الاء سرائيليات في عهد بني أمية (2. baskısı, 1965). Notlarla birlikte neşredenlerden Mısırlı Dr. **Hasan İbrahim Hasan**, tercemeye yazdığı önsözde, Londra Universitesinin İslâm Târihi Bölümünde talebeyken (1927 sıraları), hocası Prof. **Thomas ARNOLD**'un (1864– 1930),

(*) Van Vloten hakkında müstakil bir terceme-i hâle rastlayabilmiş değilim. Sâdece **Necîb el-Akîkî**, "*El-Musteşrikûn*" isimli üç cildlik kıymetli eserinde, âlimin doğum-ölüm tarihi ile eserlerinin tarihi sıraya göre isimlerini vermiştir. (II, 662–663, Kâhire, 3. Baskı, 1964). Tamamlayıcı bilgileri başka kaynaklardan derlemiş bulunuyorum, **MSH.**

konferanslarında sık sık bu esere işârette bulunduğunu, onun, kendi hazırladığı doktora tezinin de, en mühim kaynaklarından birisini teşkil ettiğini söylüyor, Ezher'in ihtisas kısmına İslâm Tarihi hocası olduktan sonra, duyulan ihtiyaç üzerine eseri terceme ettiklerini belirtiyor ve şöyle devam ediyor: "Müellif bu kitabında her müsteşrikin pek temas etmediği İslâm Tarihi safhalarını ele almakta, Emevî Devleti tarihinin araştırmaya değer konularından mühim bir bölümünü önümüze sermektedir. Harâc hakkında, Mevâlînin siyâsî ve ictimâî durumu, **Ömer İbn Abdülazîz**'in onlara karşı tâkib ettiği siyâset ve bunun tesiri, Hâricilerin alevlendirdikleri ihtilaller hakkında yazdıkları bu cümledendir... Müellif, Emevîlerin düşüş sebebleri konusunda hiçbir tarihçinin düşünemediklerini ortaya koymuş, Müslümanların, Hıristiyanlık, Yahûdîlik ve eski İran akîdelerinden aldıkları gayr-ı islâmî fikirlere uzun bir bölüm tahsis etmiştir. Bunlara islâm âlimleri İsrâîliyyât derler ki, dünyanın geleceği hakkındaki kehânetler, Hz. İsâ'nın dönüşü, Deccâl'ın zuhuru meseleleri bu kabildendir...."

Daha sonra Mısırlı mütercim takib ettikleri terceme usulü hakkında bilgi vererek sözünü şöyle bağlamaktadır: " (... yanlış tefsir ve hatâlarına) rağmen bütüniyle kitab, müellifin araştırma dakikliğini, ıttılâının genişliğini ve hakikatları tesbitteki engin titizliğini gösteren kıymetli bir hazinedir...".

Van VLOTEN'in bu değerli kitabını, arabça tercemesinden bir yirmi sene sonra niçin türkçeye kazandırmaya lüzum gördüğümüzü uzun boylu izâha lüzum varmıdır bilmem. Şu kadarını söylemeliyim ki, sâhib olduğumuz İslâm kültür mîrâsını hakkiyle değerlendirebilmek için, bu yolda yazılmış ilmî kıymeti hâiz her dilde eseri, tenkidleri yapılmış halde veya yapılsın için, türkçeye çevirmenin, devrimiz Türk kültür hayatına yapılabilecek en mühim hizmetlerden olduğunda şübhe etmiyorum. Beynelmilel vasıfta bir dînî inhisara almanın imkânsızlığı karşısında kültürümüzü beynelmilelleştirmekten başka yol olmadığı âşikârdır. Bu yolda bir katkıda bulunmak endişesiyledir ki, Paris'te bulunduğumuz 1974 Şubatında, eserin fransızca aslını elde etmiş ve kısa zamanda tercemesini bitirmiştik. Basımında vâkî gecikme kusûrunun bana âid olduğunu söylemeliyim.

Kitabın ilmî tenkidini erbabına bırakıp, onlara imkân nisbetinde sağlam bir terceme vermeyi gâye edindim. Tarafımızca yapılmış tashihler bu endişeyle yapılmıştır. Yazarının ilim dışına çıkıp indî mütâlaalara kalkıştığı yerler nisbeten azdır. Zannederim okuyucu, VLOTEN'in bâzan hıristiyânî öfkesine mağlub olduğunu müşahede edecek, ve onu, meselâ

daha kitabının başlarında, hıristiyanlıkla islâmiyetin yayılışlarındaki zıdlığa işârette bulunurken, birincisinin yüksek medeniyete sâhib milletler arasında yayıldığını, ilk müslümanların teşkil ettiği kültürsüz ırkın ise yüksek medeniyyetli hıristiyan ülkelerine silâhlı işgalde bulunduğunu söyler görecektir. Bu nevi iddiâların acı bir istihzâdan başka cevabı olmayacağı açıktır. Zirâ, yüksek medeniyyetli dediği kimselerin hıristiyanlığı nasıl karşılamış oldukları müslümanların da mechûlü değildir. Yoksa Hıristiyanları katakomplarda çürüten, çarmıhlarda kurutan, ateşlerde kebab edenler acabâ VLOTEN'in cedleri değil de müslümanlarmıydı? İslâmın emsâli görülmemiş intişârını onun mânevî azametine bağlamaya dilleri bir türlü varamayanlara söylenecek sözümüz yoktur. Bu bakımdan, arabça mütercimlerin reddiyelerini tekrarlamaya lüzum görmemiş bulunuyoruz.

Eserin arabçasına gelince, îtiraf etmek gerekir ki, katlanılmış büyük zahmetlere rağmen, tercemeyi tam başarılı saymak, bizce pek mümkin olmamaktadır. Başa koydukları Mukaddimede (*Siyâde*, s. "vav") Sayın Mütercimler, Müellifin dayandığı arabça kaynakları aslî metinleriyle nakletmeye gayret ettiklerini söylüyorlarsa da, bu gayretlerinde bazan ihmalkâr oldukları yerler vardır (a.e., s. 120, 127...), VLOTEN'in nakil yanlışlıklarının (a.e., s. 137), veya arabça metinlere verdiği yanlış mânâların, mütercimler bazan farkında değillerdir. Meselâ fransızca metnin 8. ve 35. sahifelerindeki notlarımız bu sebeble konulmuştur. Mütercimler bazan fransızca metni yanlış anlamakta (a.e., s. 121), bazan böyle bir yanlışlariyle kalmayıp, müellifine uzunca reddiyeler de yazmaktadırlar (a.e., s. 38, 53). Herşeye rağmen onlara burada teşekkür ediyor ve kendi tercememizin daha başarılı olduğunda haklı olmayı istiyoruz.

Türkçe tercememizde, köşeli parantezler içine aldığımız kısa eklemeler ile "MSH" rumuzu koyduğumuz bazı düzeltmeler olacaktır. "Hz." kelimesi, keza, tarafımızca eklenmiştir. Fransızca metnin sahifelerini de kenarlarda göstermiş bulunuyoruz. Kitabın aslında bulunmayan endeks ve bibliyografyanın kusursuz olmasına çalışılmıştır.

Eser hakkında bu kadar sözü kâfi görerek, müteveffâ âlimin diğer çalışmalarını tarihî sırası içinde kaydetmeye geçiyorum:

3. **Van VLOTEN**'i, 1891 senesinde, Mürcie fırkasiyle ilgili bir makâle yayınlamış görüyoruz: *Irdjâ*, ZDMG–Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, XLV, s. 161 vd.). **Wellhausen** ve **Goldziher**, bu araştırmaya başvuranlar arasındadır.

4. 1893–1894'te, **Câhiz**'den seçtiği metinlere dayanarak cin ve büyü konusunda hazırladığı bir makâlesi ; "*Damonen, Geister und Zauber bei*

den alten Arabern" ismiyle yayınlanmıştır. (WZKM-Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morganlandes, VII ve VIII).

M. Gaudefroy-Demombynes, bundan istifade edenler arasındadır.

5. 1894'te **Van VLOTEN** tenkidli basım faâliyetine geçiyor. **Câhiz**'e isnâd edilen: المحاسن و الأضداد -*Le Livre des Beautés et des Antithèses* isimli eseri, fransızca bir mukaddime ile Leiden'de yayınlıyor. Bundan böyle, âlimin her tahkikli neşri, ilim dünyasının mürâcaat kitabları arasına geçecektir.

6. 1895 senesinde, Leiden'de, 4 / 10. asır islâm âlimlerinden **Horizmî**'nin, مفاتيح العلوم 'unun ilk ilmî neşri yapılmaktadır ki, ilimlerin tasnîfine dâir yazılmış ilk kitablardan olan bu kaynak, yine **Van VLOTEN**'in ilmî mesâîsiyle vücud bulmuştur: "*Liber Mafâtîh al-Olûm explicans vocabula technica scientarium tam Arabum quam peregrinorum*".

Eserin 1342/1923 Kâhire baskısı, onun tekrarından ibârettir.

7. 1897'de. **Ebû Hanîfe ed-Dîneverî**'nin (ö. 282/985): كتاب النبات 'ı hakkında bir makâlesi yayınlanıyor (Tweemaandelijksch Tijdschrift, mai).

8. Aynı sene, **Câhiz**'in النابتة risâlesiyle, XI. Milletler arası Oriyantalistler Kongresine katılıyor (Actes du XIe Congr. Intern. des Or. IIIe. Sect. 155 ff., Paris 1898-99).

9. 1898'de, **Taberî**'nin *Târih*'i üzerine bir incelemesi yayınlanmaktadır: *Studien uit de Annelen van Tabari* (Tweemaandelijk., Marz).

10. 1900'de, Leiden'de, yine **Câhiz**'in كتاب البخلاء, sını ilim âlemine ilk hediye eden **Van VLOTEN** olmaktadır. 1948'de bu eserin yeni bir baskısını yapan İskenderiyye Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Profesörü **Tâhâ el- Hâcirî** (1981, 6. baskı önsözü'nde), allâme müsteşrike duyulması gereken minneti dile getirdikten sonra: "Pek muhtemeldir ki, diyor, **V. VLOTEN** *Kitâbu'l Buhalâ*'ya bu inâyeti göstermemiş olsaydı, o, daha uzun yıllar, tevdi edildiği yerde mahbus kalacaktı...."

11. 1902'de, **İbnu'l-Mukaffâ**'ın (ö. 142 / 758), ismi: كتاب الآداب ، الأدب الكبير ، رسالة في الأخلاق ، الدرة اليتيمة في طاعة الملوك şekillerinde yazılmakta olan eserini Hollanda diline çevirmiştir (Tweemaandelijk Tijdschr. XXI, April-Mai, 1902). Bundan 4 sene sonra, bu tercemeden yapılmış fransızca bir terceme de, kültür dünyasının hizmetine sunulmuştur (**C.F. Destrée,** *La Perle incomparable ou l'art du parfait Courtisan*).

12. Bu büyük âlimin son tenkidli neşrini, Türklerin menkabelerine dâir **Câhiz**'in yazdığı meşhur risâle teşkil etmektedir. 1903'te, Leiden'de basılan: *Tria Opuscula*'nın ilki مناقب الترك و عامة جند الخلافة 'dir. Diğer iki risâleyi, **V. VLOTEN**'in vefatı üzerine, **De Goeje** tamamlamış bulunmaktadır.

ARAŞTIRMALAR

ÖNSÖZ

İleriki sahîfelerde Abbâsî fırkasının gelişimini incelemek istiyoruz. Gâyemiz, okuyucuya, Emevî hânedânının düşüşünü hazırlayan siyâsî ve dînî âmillerin tam bir değerlendirmesini yapma imkânı vermektir. Zira, durumunu hangi şekilde ele alırsak alalım, inkâr edilemiyecektir ki, bu hânedânın çöküşü, Benû Abbâs'ın temsîl ettiği Ehl-i Beyt, Peygamber Evi taraftarlarının, onların yerini almak üzere isyân etmeleri ânında, veya daha doğrusu, Horasan'da, hilâfetin Doğu ucunda, bütün kuvvetleriyle Abbasî dâvâsını desteklemeye hazır bir fırkanın ortaya çıkışı ile birlikte sağlanıvermiş değildir.

Şu halde hedefimiz aşağıdaki mes'elenin çözümüne inhisar etmektedir: bu Horasanlıları Peygamber Evi dâvâsına sarılmaya sevkeden âmiller nelerdir?

Bu sorunun cevabını bulmak, başlangıçta kolay görünüyordu. Arab târihçileri, ki bilgi edinmekte ilk elde onlara başvuruyoruz, Abbâsî teşebbüsünden doğmuş olan ve (Peygamber Evi) Benû Hâşim'in saltanatına zihinleri hazırlamakla vazîfeli bir (da'vâ) yânî misyon veya propaganda teşkîlâtından bahsetmektedirler. O halde, bu propagandanın işleyiş tarzını tanıtacak, onun hedef aldığı kimseyi, nihâyet hangi delillerle zihinlere nüfûz ettiğini bilecek olursak, hedefimizi gerçekleştirmiş olduğumuza inanabilecektik.

"*De opkomst der Abbasiden in Khorasan*" (Horasan'da Abbâsî fırkasının menşei) isimli tezimde, ki 1890'da Leyde'de basılmıştır, bu yönde bir çalışma yapmıştım. Târihçilerin Abbâsî dâvâsı mevzûunda naklettiklerine dayanarak, o kitabda Horasan hâdiselerini, yeni hânedânın iktidâra geçişine kadar getirmeyi hedef edinmişimdir. Bununla beraber, demin ortaya koyduğumuz meselenin sadra şifâ verecek şekilde halledilmemiş olduğunu asla bilmiyor değildim. Arab tarihçilerinin rivâyetine tâbî olmanın, az çok resmî bir rivâyeti-fikriyâtı- kabûl etmekten öteye geç-

IV meyeceğine kânî olmakta devam ediyordum. Bu fikriyât, Bağdâd sarayının tesîrinde kalmış olduğu için, işin gerçek yüzünü ortaya çıkarmaktan ziyâde onu maskeliyordu.

Mâmâfî daha önceki bu araştırmalar pek de faydasız kalmış değildir. Onlar bana, Arab kaynaklarının nisbî değeri üzerinde sâdece bir fikir vermekle kalmamış, fakat daha da önemlisi, Abbâsî dâvâsının zaferini kavramak isteyecekler için mühim olan noktanın şu üç unsuru ihtivâ ettiğini göstermiştir: 1. Teb'a durumundaki bir halkın, yabancı ırktan müstevlîlere karşı beslediği köklü nefret, 2) Peygamber (âilesi) nesline duyulan tâzîm, Şiîlik, 3) bir kurtarıcı veya Mesih arzûsu ,beklenişi.

Daha derinlemesine bir araştırma için tâkîb edilmesi gereken istikâmet mevzûunda, bundan böyke artık tereddüd edilecek değildir. Arab târihçilerinin tutmuş olduğu yolu terkederek, evvelâ metbû ırkların durumunu ve onların hâkim sınıfla olan ilişkilerini tanımak, sonra da, şîî fikirlerin neşrine bu ilişkilerin nasıl tesîr edebildiklerini araştırmak, ve nihayet, mesîh inançlarının yaptığı tesîrin, Abbâsî dâvâsının zaferinde isimleri geçen unsurlarla hangi noktaya kadar işbirliği yapabildiğini îzâh etmek gerekmektedir

Bu yeni araştırmaların neticesini okuyucuya takdim ediyoruz. Bunlar, şâyet aldanmıyorsam, Emevî devri hakkında umûmiyetle kabûl edilmiş fikirleri, bir rapor sınırından daha geniş bir şekilde değiştirecektir. Arab müelliflerin ve dolayısiyle Batılı târihçilerin o kadar büyük bir yer verdikleri kabîle kavgalariyle meşgul olacak değiliz. Hânedânı çöküşe sürüklüyen pek çok sebeb arasında bu kavgalar ikinci sırada yer alacaktır. Zîrâ her nekadar reformcu hareketin gelişimini bunlar son anda teşvik edebilmiş olsalar da, yeni durumun teşekkülünde onların hiç bir tesîrî mevcud değildir.

Söylemeye lüzum yoktur ki, araştırmalarımız sâdece Horasan bölgesine inhisar etmiyecektir. Herhangi bir bölgenin arzettiği durumun, bir başkasınınkileri aydınlatıyor olması dolayısiyle, münâkaşasını yapacağımız vâkıalar, hilâfetin umûmî olarak Doğu kısmına ve husûsî olarak da Irak bölgesine âid olacaktır. Tabîatiyle bu genişleme, vazîfemizi az çok zorlaştıracaktır, fakat, tedkîk sâhamızı ne derece geniş tutarsak, ondan elde edeceğimiz neticenin o derece memnûniyet verici olacağı tabiîdir.

Başvurduğumuz kaynakların tam bir dökümünü yaparak okuyucuyu yoracak değiliz. Bunlar daha önce belirtilmişti. En başta, **De Goeje** baskısı eşsiz **Taberî**, sonra, dokuzuncu ve onuncu asırların büyük târihçileri
V **Belâzurî, Yaʿkûbî' Mesʿûdî, İbnʿAbdi Rabbih,** nihâyet bâzı muahhar müel-

lifler, *Kitâbu'l-ʿUyûn* sâhibi, **İbnu'l-Esir** ve allâme **Makrîzî**. Yazma eserlere gelince, Legatum Warnerianum'un zengin külliyâtına dâhil olup da, bu eserimizin notlarında zikredilecek olanların dışında, pek enteresan bâzı mâlûmâtı, **Makrizi**'nin *Mukaffâ*'sına ve **İbn Saʿd** ın *Tabakât*'ına borçluyum. Bu eserlerden, Paris Bibliothèque Nationale ve Gotha Bibliothèque Ducale idârelerinin pek mâruf lutufları sâyesinde istifâde edebildim.

Aziz üstâdım M. **de Goeje**'ye [1836–1909] şükranlarımı ifâde etmeliyim. Çalışmalarıma pek yakın bir ilgi göstermiştir. İslâm târihinin o derece geniş sâhasında yalpalayan oriantalist adımlarımı doğrultmuştur. Müsveddelerimi okumak ve pek kıymetli müşâhedelerini bana ulaştırmak zahmetinde bulunmuştur.

Pek yetersiz şekilde merâmımı anlatabildiğim bir lisanı [yâni fransızcayı] kullanmaya cesâret etmiş olmaktan özür dilemeliyim. İçten îtiraf ettiğim bir zâfîyettir bu. Fransızcayı seçtim, çünkü, sâdece âlim meslekdaşlarımca değil, fakat, Batıdaki tedkiklerin meyvesinden faydalanmayı ihmâl etmiyen bâzı Doğulularca da kabûl görmek istedim.

Abbâsî hareketini bilmenin, şimdiki Doğu hakkında faydadan hâlî olmadığı kanâatindeyim. Bugünkü Doğunun durumu ve yaşadığı hâdiseler ile "**Abdülmelik** (ö. 86 / 705] veya **Hişâm**'ın [ö.125 / 743] devirlerinde geçenler arasında ben ekseriya büyük bir benzerlik bulmuşumdur. Belki de bunlarda: عِبَرٌ لِمَنْ يَعْتَبِرُ (*)

Leyde, Ağustos 1893.

(*) "İbret alacaklar için ibretler vardır" demek olan bu arabça ibâreyi müellif terceme etmeden bırakmıştır, MSH.

Birinci Kısım

ARAB HÂKİMİYYETİ

I

[İslâm ve Yayılışı]

Hıristiyanlığın yayılışı ile **Hz. Muhammed**'in dîninin yayılışı arasında büyük bir fark vardır. **Hz. İsâ**'nın: "Benim saltanatım bu dünyanın değildir" sözüne uygun olarak Hıristiyanlık, işkence ve ızdırabların ezici ağırlığı altında gizliden gizliye yayılmışdı. Asırlar boyu çeşitli milletlerin arasına ve ileri medeniyete nüfûz ederek kozmopolit vasfını koruyabilmiş ve geliştirebilmişdi. Fakat bu durum İslâm için tamamen tersinedir. Birkaç senelik mücâdele ve zulüm devrinden sonra **Hz. Muhammed**, Medînelilerin islâm olmalarıyle mânevî ve maddî bir kuvvet kazanır, ki bunun izleri Kur'ânın her yerinde bulunmaktadır. Bu kuvvet sâyesinde İslâm, ültimatomlarla kendini gösteren ve kılıçla kendini koruyan bir din hâline gelir. Arabistanın ihtidâsında (daha doğrusu inkıyâdında), bundan böyle sulhsever bir propagandanın yeri yoktur. Peygamberin kuvvet ve nüfûzu göçebe kabîlelerin işbirliğini sağlayabilmişti. Onun ölümünden sonra bu kabîleler isyân ettikleri zaman, onların kat'î inkıyâdını temîn eden şey, hiç te Allâhın Kitâbı'nın iknâ kuvveti değil, fakat Allahın Kılıncı'nınki, yâni Hâlid [İbnu'l-Velid]inki olmuştur.

Peygamber, başlangıçta sâdece kendi vatandaşlarının ihtidâsını hedef alan dîninin, Yâhûdî ve Hıristiyanları tatmin etmediğini anlamakta gecikmedi. Hiç tereddüd etmedi. Kendi kitablarını tahrîf etmiş olduklarını söyleyerek, onları yalancılar şeklinde isimlendirdi; böylece islâm kendisinin diğer dinlere üstün olduğunu beyân ve müteâkıben de, tek gerçek dîn olduğunu ilân ederek mukaddes kitabların sâhibleri (olan Ehl-i Kitab'dan) kendisini ayırdı. Yahûdîler Medîneden kovulduklarına şâhid oldular. Peygamberin beklenmedik vefâtı sırasında, Bizans hıristiyan imparatorluğuna karşı bir askerî sefer teşkil edilmişti. Kâfirleri itâate almak sûretiyle onun eserini tamamlamak, haleflerine, yâni Halîfelere kalmıştı. Bu gâye ile açılan harblerin Arab kabîlelerinin ruh

2 hâli üzerinde bıraktığı tesîre işâret edelim, ki, fetihler başlayıncaya kadar bu kabîleler islâmı ağır bir boyunduruk olarak taşımışlardı. Kendi harbçi vasıflarını serbestçe gösterme imkânını veren ve her iki dünyâda bununla bol bol mükâfatlandıran bu dîni, Arab kabîleleri, başka ırktan kâfirlere karşı kazanılmış ilk zaferlerin akabinde, millî bir dâvâ hâline getirmişlerdir. Ve dînî olduğu kadar da vatansever bir hamle içinde onu, Kuzey Afrika ve Anadolu hududlarına kadar yayacaklardır.

Hıristiyanlık, asırlarca süren üzüntü ve zulümlerden sonra ancak zafer kazanabildiği halde, İslâm, bilâkis aşağı yukarı on iki sene sonunda, zulüm görmeye değil, fakat fethe âmâde bir halkın bütünü tarafından benimsenmiştir. Ve Hıristiyanlık, kendi mühtedilerini yüksek medeniyet sâhibi milletler arasında bulmuşken, Mekke'li Peygamberin akîdelerini kabûl eden Arablar, henüz göçebeliğin üstüne çıkabilmiş değillerdi. Şübhesiz İslâm ordusunda şehir âdâbına sâhib kabîleler vardı; medeniyetlere, civar halkların dînî fikirlerine büsbütün yabancı olmayan kimseler bulunuyordu; fakat biliyoruz ki, çöl zihniyeti, göçebe ahlâkı, ne şehirlerde, ne de yerleşik Arablarda tamâmen kaybolmuş değildi.

Şu nokta gâyet açıktır ki, Sûriye'ye ve eski İran kıralığının büyük bir kısmı üzerine nüfûzunu yaymakta olan sâdece bir dîn değil, fakat silâhının kuvvetiyle Hıristiyan ülkelerine girmiş ve Zerdüşt dîninin taraftarları arasına yerleşmiş yabancı ve kültürsüz bir ırktır.

Bu fethi tanzîm eden kanunlar basitti, kısmen, Peygamber tarafından yapılmış bâzı anlaşmalardan çıkarılmışdı. Halk gönül rızâsiyle inkıyâd ettimi, ona ibâdet hürriyeti ve kendi topraklarının mülkiyeti veriliyordu. Onlardan sâdece (harâc-cizye de denen) vergi isteniyordu, anlaşmalı halklar bu vergiyi, Müslümanların kendilerine sağladıkları sulha karşılık olarak ödüyorlardı. Bilakis memleket eğer silah zoru ile fethedilmiş ise, bu takdirde Müslümanlar, memleketi yağmalamak, erkekleri öldürmek, kadın ve çocukları köleleştirmek hakkına sâhib idiler. Bununla beraber, gâlibler hesâbına zirâat yapmak üzere, halka topraklarını bırakmak tercih ediliyordu.

Bu şekilde yürütülen müslüman istîlasına ne bir ırk sızması, ne de bir mânevî zafer olarak bakılabilir; bu silahlı bir işgaldir ve bu vasıf, ikinci Halîfe **Ömer** tarafından, fethi sağlamlaştırmak gâyesiyle ittihaz edilmiş hareket tarzında açıkça ortaya çıkmaktadır.

Ömer'in koyduğu hükümlere göre, her müslüman asker idi; elde kılıç,
3 her an dîninin müdâfaasına çağrılmaya hazır, fakat hizmet karşılığında devlet hazinesinden ödenecek bir tahsîsata hak kazanmış islâm **askeri.**

Fethedilen ülkelerde ordu birlikleri, sırasiyle Sûriye'de, Irakta ve Mısırda, müteâkıben fetihler geliştikçe, eski İran imparatorluğunda, Medie [bugünkü Mâzenderân] ve Horansan'da en mühim askerî noktalara yerleşmişlerdi.

Arab muhâcirlerin hayâtı, bu askerî vasıfla tamâmen uyuşuyordu: Toprak edinmek kendilerine yasaklandığı için, (hükümetin verdiği tahsîsat demek olan) atâ = عطاء ile, (mağlûb halktan alınan aynî vergi) = meâvîn معاوين ile, ve fethedilecek ülkeler, sömürülecek bölgeler mevcud bulundukça kaynağı kurumayacak olan ganîmet ile hayatlarını sürdürüyorlardı. İşgâlin arab vasfının sona ereceği de yoktu. Kabîle anlaşmazlığı bâkî kaldı ve merkezî iktidar Uzak Doğudan Batı hududlarına kadar zâfiyete uğradığı zaman, çöl hayâtının kabîleler arası intikamlarının, yağma ve kan dâvâlarıyle devam ettiği, zaman zaman görüldü.

Böylece Arab işgâli, umûmiyetle, bir başkasının sırtından geçinen bir halk manzarası gösteriyordu. **Von Kremer** [1828-1889] pek haklı olarak şu müşâhededе bulunmuştur: "Mağlublar tarlayı sürüp ekerler, müslümanlar da hasâdı toplar ve şerefli harb mesleğinden başka iş görmezlerdi"[1]. Bu ifâde, İslâm hâkimiyyetinin fethedilen ülkelerde arzettiği durumu kat'iyete yakın bir şekilde gösterir. Aslında, doğruyu söylemek gerekirse, onları mâzûr gösterecek sebebler de eksik değildi. Meselâ Arabların istîlasından önce vergi altında ezilmekte olan Sûriyelilerin ve Mısırlıların da, fâtihlere karşı faydasız bir direnmeden başka bir şey yapabildikleri görülmemiştir. Irak'ın çiftçi halkı için de durum aynı idi[2]. Üstelik eski vergi tahsil şekli muhafaza edildi: evvelâ yerli memurlar kullanıldı ve **Ömer** tarafından tesbît edilen târifeler, bu işi bilenlerce pek ağır bulunmadı. Arab idâresi yollar yapmayı, kanallar açmayı, umûmî emniyeti sağlamayı ve buna benzer pek çok şeyi tekeffül ediyordu.

Bununla beraber gözden uzak tutulmamalıdır ki, (şübhesiz Arab işgâlinde olduğu gibi) her geçici idâre aslında biraz haklı da olsa, kendisinin vücûde getirdiği yeni şartlara intibâk edemediği takdirde, zamanla müsâmahasız olmaktadır. İşte, kendi menfaatlerinin temsilcileri Arab
4 fâtihlerin ve halîfelerin hatâsı bu gerçeğe dikkat etmemiş olmalarıdır ve şayed biz Arab hâkimiyyetinin, halkları memnun edici bir ictimâî seviyeyi asla vücûde getirmemiş olduğunu belirtmek istiyorsak, bu müteâkıben onun, ıslâhât sırası geldiğinde, şartların gerekli kıldığı değişiklikleri yapmaktan uzak kaldığını göstermek içindir.

---

1) *Culturgeschicte des Orients* 1, 71; Aynı fikir I. **Ömer**'in bir hutbesinde de bulunmaktadır, **Taberi** I. 2361 (3. satırdan..).

2) **Van Berchem**, *La propriété territoriale et l'impôt foncier sous les premiers khalifes*, s. 26.

II

[Emevî Fetihlerinin Mâhiyeti]

İlk müstevlîlerin icrââtı, kamu menfaati lehine ferâgat göstermek şöyle dursun, bilâkis ona ilgisiz kalmanın delilini verdiği gibi, bunun hemen ardından, her taraftan hücûm eden alışılmamış bir ihtişâmın, ahlâkı güzelleştirmekten çok, zihinleri ifsâd etmeye müsaid bir ihtişâmın tesîri altında bu çöl adamlarının kalblerinde bencillik ve hırsın hâkim olduğunu görüyoruz.

Kûfe şehrinde en meşhûr âileler, başından beri, ganîmetten veya yıllık atiyyelerden meydana gelen muazzam servetler yapmışlardı. Bir Kûfelinin, eşyâlarını ve hizmetçilerini 1000 küsur deveye taşıtarak harbe gittiği görülmüştür[3]. Peygamberin sahâbîleri, arâzîlere, saraylara ve hadsiz hesabsız servete sâhib idiler; bundan ayrı olarak, en yüksek tahsîsâtı alma hakkı da onlarındı[4]. Sûriyede bir mutaassıb, **Ebû Zerr**, fukarâ lehine zenginlere karşı sesini yükseltmekte; hattâ onları, mallarından bir kısmını fakirlere vermeye mecbûr etmek gerektiğini beyân etmektedir[5].

Lüks ve israf, yeni ihtiyaçlar yaratarak dâimâ artmaktaydı[6]. Borca giriliyor ve borçlar da, Roma'da olduğu gibi, gizli tertiblere yol açıyordu. Alacaklıları memnun etmek için isyân çıkarmak lâzımdı, zîrâ hazîne mallarını ele geçirebilmek için, çıkartılacak karışıklıklardan istifâde ediliyordu[7].

Fakat daha basit ve çok daha şerefli bir vâsıta gazve idi, yâni kâfirlere karşı sefere çıkmak. Bu seferler, ekseriya bir dînî propaganda arzûsundan çok, şeflerin açgözlülüğü neticesi teşkil ediliyordu. Buna bilhassa Horasanda rastlanmaktadır.

Bu eyâlete sınır komşusu olan ülkelerin ekserisi: Taberistan, Tahâristan, Mâverâunnehir, ilk Emevî halîfeleri devrinden îtibâren, kendilerine dînî serbestlik ve nisbî bir istiklâl sağlayan anlaşmalar yapmışlardı. Bu anlaşmalar kendilerine hemen dâimâ senelik belli bir vergi yüklüyordu. İnkâr edilemez ki kâfirler bu anlaşmalara her zaman tamâmiyle uymuyor,

3) **Taberi**, II, 806 (8 vd).

4) **Mesûdî**, *Prairies d'or* IV, 253 vd., **Weil**, *Geschichte der Khalifen* I, 166. **Von Kremer**, *Gesch. d. herschenden Ideen* s. 320, 352.

5) **Taberi** I, 2858, **Weil** I, 170; **Von Kremer** ae, s. 339 ve ae, sene 15.

6) **Krş. Taberi**, I, 2755 (12 vd.), 2811 (16 vd.), II 1027 (12 vd.), 1189 (2 vd); **Yâkûbî** II, 281 (sonda), 300 vd).

7) **Taberi**, II, 1028 (8), 1029 (4).

neticede bu, onları Müslümanların yeni bir hücûmuna mâruz bırakıyor, bunlar da, mağlubların ülkesini yağmalamak, kadınlarını ve çocuklarını esir etmek için, Cebren ele geçirmenin verdiği hakkı kullanıyorlardı. Fakat ekseriya da, gazvelerden sağlanacak menfaat (ki, beşte bir hazîne hissesinin dışında kalan ganîmet gâliblere aiddi), önceden yapılacak bir ihtâra falan bakmadan istîlâya girişmeye sebeb teşkil ediyordu. **Belâzurî**'nin kitabındaki Cürcân ve Taberistan harbinden bahseden bölümler[8], bu noktada pek zengin bilgi vermektedir: **Yezîd ibnu'l-Muhelleb**'in "fetihleri", aslında soyguncu akınlarından başka bir şey değildi, onların işitilmedik vahşetleri, sulhten başka bir şey istemeyen bir halkı çığırından çıkarıyordu.

Semerkand misâli de pek dikkat çekicidir. Bu şehir evvelce **Sa'îd ibn Osmân**'a anlaşma sonucu teslim edilmişdi. Şehir kendisine 700 000 dirhem ödemiş ve sâkinlerinden 100 000 kişiyi de rehin olarak teslim etmişti[9]. "Daha sonra **Kuteybe ibn Muslim** tarafından zabtedildi (Arab târihçi böyle diyor) her nekadar halkı anlaşmayı çiğnememiş ise de, onu bunlar ilgilendirmiyordu" halkı şehirden çıkarttı ve evlerine kendi askerini yerleştirdi[10]. II. **Ömer** Dimeşk tahtına çıktığında Semerkandlılar bu gayr-ı âdil durumdan şikâyet için mezkûr hâlîfeye baş vurdular. **Ömer**, durumlarını tedkik için bir kadı tâyinini emretti. Kadı hükmünü verdi (bu hükmün hîlekâr muhtevâsı, her tarafsız okuyucunun gözüne çarpacaktır), buna göre, her iki cemâat, yâni Semerkandlılar ve Arablar, şehrin duvarları dibinde çarpışacaklardı "Şehir ya cebren alınacak veya yeni bir sulh yapılacakdı". Bu demektir ki, eğer Arablar zafer kazanırsa (ki Semerkand sâkinleri kendi duvarları içinde kendilerini müdâfaa edecek durumda olmadıkları için, bu mümkindi), ötekiler, silah gücü ile ele geçirilmiş ülkelerin kaderine tâbi tutulacaklardı, tâ ki Arabların kendilerine teklif edecekleri şartlara uymayı tercih edeler. Anlaşılıyor ki kâdînın verdiği karar önceki durumu hiç te değiştirmiş değidir[11].

6 Mikdârını tüketemiyeceğim bu çeşitten hâdiseler[12], bize Arabların ve reislerinin Doğu'da ne türlü bir misyon fikrine sâhib olduklarını pek güzel göstermektedir. Herkes önce şahsî menfaatini düşünüyor, İslâm ikinci pilanda kalıyordu. Az yukarıda zikrettiğimiz **Yezîd ibnu'l-Muhelleb**,

8) *Futûhu'l-Buldân*, s.334 vd. Krş. **Taberî**, II, 1317 vd.

9) Krş. **Nerşahî**, *Decription de Bokhara* s. 46, 51 vd.

10) **Taberi**, II, 1245, 1246 (18).

11) **Taberi**, II, 1364 (**Belâzurî**, 420, [411] 422 [415].

12) Okuyucu arzu ettiği takdirde aşağıda verdiğim yerlere bakabilir: **Belâzurî** s. 418 [407] (**Musa ibn Hâzim** ve Tirmiz sâkinleri) **Taberi** II, 179 (16, 17) **Belâzurî**, s. 420, 422. **Schefer**, *Chrestomathie persane*, I, 28 (sonda).

"ihtiyaçlarına kâfî gelmiyen" Irak eyâletiyle yetinmedi, "ona daha geniş zenginlikler temîn edecek olan Horasan'a tamah etti". Baba **Muhelleb**'in ölümü üzerine bir şâir şöyle demiştir:

ألا ذهب الغزو المقرّب للغنى و مات الندى و الجود بعد المهلّب

"Zenginlikler getiren gazveler (gitti)

Bağışlar ve cömertlik **Muhelleb** ile birlikte öldü"[13].

Bu meşhur Yemenlinin cömertliği o derece büyüktü ki, emîrlikten azli sırasında bütün malları elinden gitmişti. Bunun yanı sıra hazîneye bir milyon dirhem borcu vardı. Ev eşyalarının ve karısının mücevherlerinin satışı ona 200 000 getirdi; âilenin bir mevlâsı olan hazîne memûru da buna 300 000 ekledi. Kalanı ise Istahr şehrinin sâbık vâlisi olan amcası tarafından ödendi[14]. Oğlu **Yezîd**'den **Haccâc**'ın taleb ettiği yekûn altı milyon dirhem idi; **Haccâc** bunun ancak 300 000'ini alabilmiştir[15].

İlk halîfelerde müşâhede edilen sâdeliğin, Emevî sülâlesinden gelen halefleri zamanında çok değişmiş olduğu bu misallerden görülmektedir. Bununla beraber bunun vebâlini sâdece bu sülâleye yüklemekten sakınmalıyız. Her nekadar Kâdisiyye ve Yermûk gâliblerini tâkîb eden nesil, artık aynı şevkle dolu, silahlariyle kazanılmış işitilmedik başarıdan müteheyyic o adamlar derecesinde adâlet rûhuna sâhib olmasalar bile, yine de Emevîleri bu yüzden ithâm etmek gerekmez. Bir aksülamel vukû bulacakdı ve nitekim buldu da. Fethin kaçınılmaz neticeleri hakkında **Mesûdî**'nin yazdığı (klasik denebilecek) bölüm okunmalıdır. Bunlar, daha üçüncü halîfe **Osmân** zamanında hissedilmeye başlanılmıştır ve meşhur arab târihçiye şunları söyletmektedir: "**Hattâb** oğlu **Ömer**'in (saraysız) çıplak hayâtı ve sâde, dosdoğru ahlâkından bunlar nekadar uzak!"[16].

(Sicistân) Emîri **Rutbil** şöyle haykırıyor: "Dümdüz karınlariyle, secdeden kararmış yüzleri, hurma yaprağından ayakkabılariyle bize
7 gelen o adamlar nereye gitti? Onlar sizlerden daha sözünün eri kimselerdi, daha harbçi idiler, her nekadar sizler daha güzel yüzlü iseniz de"[17].

Bununla beraber Emevîler, memurlarını, işadamlarını ve vâlilerini, refah içinde büyümüş, fazla yorulmadan hayatın tadını çıkarmaya alışmış bu Arablar arasından seçeceklerdi.

---

13) **Taberi** II, 1251.

14) **Taberi** II, 1034 vd.

15) **Taberi** II, 1213.

16) **Mes'ûdî** IV, 253 vd.

17) **Belâzurî** s. 400 vd. Arabların ahlâkî bozuluşu üzerine benzer bir hüküm Nehâvend prensi **Dînâr**'a isnâd edilmiştir, **Taberi** I, 2631 (17 vd.)

Emevîler devrinde hâkim olan zihniyetin dînî olmaktan tamâmen uzak oluşuna hayret etmelimiyiz? Kâfirlere karşı açılan harblerin taşıdığı dünyevîlikte (sécularisation'da) bunun delîlini daha önce görmüştük. Şimdi aynı dünyevî görüşün, eyâletlerin idâresinde nasıl tezâhür ettiğini gözden geçirelim.

III

[Harâc]

Von Kremer'in fikrine göre, Halîfe **Ömer** tarafından konulan vergi tarhı nizâmı, mükelleflere fazla yük tahmil etmiyecekti. Fakat aynı yazar haklı olarak ilâve eder ki, çiftçileri infiâle sevkeden husus. bilhassa hazîne memurlarının vazîfelerini pek keyfî şekilde yapıyor olmalarıydı[18]. **'Amr ibnu'l-'Âs**'ın idâresindeki Mısır misâli de gösteriyor ki, **Ömer**'in koyduğu ahkâm hiç te değişmez olarak kalmamıştır; şöyleki, **Amr**'ın zamanında 2 milyon dirhem* toplanmışken, bu mikdar onun halefi zamanında 4 milyona ulaşmıştı[19]. **Von Kremer**'e göre, Mısır'ın vergi gelirindeki bu artış, verginin 2 dînârdan 4 dînâra çıkarılmasından ileri geliyordu[20]. Bu değişiklikten nerede bahsedildiğini bilmiyorum, fakat **Belâzurî**'deki ibâre, bize bunu yeter derecede öğretmektedir: **Osman**, **'Amr**'a şöyle demiştir: "Dişi deve(lerin) bakıyorum senden sonra sütleri çoğalmış!" Buna **'Amr** şu cevâbı vermiştir: "Onların yavrularını siz [sütten mahrum edip] bir deri bir kemik bırakınca netice tabii öyle olmuştur"[21].

Emevîler devrinde durum daha da fenalaştı. Bunlar ve vâlileri, seleflerince tesbit edilmiş kâidelere riâyet etmeye kendilerini hiç te mecbûr hissetmiyorlardı. "**Muâviye**, Mısır'daki vâlisi **Verdân**'a: Kıbtîlerden herbirinin vergisini bir kîrât artır, diye yazdı; o da şu cevabı verdi: onlara
8 verginin artırılmayacağı taahhüd edilmişdi, nasıl artırabilirim?"[22]. Bu

18) *Streifzuge auf dem Gebiete des Islams*, s. 19.

* Arabça metinde "dirhem" kelimesi geçmemektedir. Kaldi ki Mısırlı mütercimlerin de işaret ettikleri gibi "dirhem" değil "dinar" demek gerekirdi.

19) **Belâzurî**, s. 216, 218 (217, 220].

20) *Culturgeschichte*, I, 61.

21) Dük **d'Albe** idâresindeki [1567–1573] Pays-Bas'da, kezâ şöyle söylenirdi: "Hij heeft niet aan de wol genoeg, maar gaat de *schaapkens* villen [= Ankaradaki Hollanda sefâretinin bir memuruna göre, "Yünleri kalmadıysa da yüzülecek derileri var", demektir **MSH**]

22) **Belâzuri**, s. 217, [219] **J. von Hammer**: *Ueber die Länderverwaltung unter dem Khalifate*, s. 83 vd. **Karabaceek**: *das Arabische Papier* (Mittheil, a.d. Papyr. Erz. Rainer I), s. 91; **Taberi** I, 2584: "Emevî melikleri Mısır Emîrlerine yazarlardı ki Mısıra silâh kuvvetiyle girilmiş olup, ora halkı da kölelerimiz olduğuna göre, cizyeyi istediğimiz kadar artırır, istediğimiz muâmeleyi yaparız". Bk. **Dozy**, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, I, 233.

misalden anlaşılmaktadır ki, Emevîler, eski cedvellerde belirlenmiş vergi nisâbını aşıyorlardı. Yemen'de de benzer şeylerin vukû bulduğu görülmektedir. Meşhûr **Haccâc**'ın bir birâderi, orada en ağır zülümlerde bulunmuştur; tarlaları müsâdere ediyor ve kânûnun tesbit ettiği zekât dışında belli bir hisse وظيفة daha yükleyerek, bilhassa halkı eziyordu[23]. Tamâmen Arab bir ülkede vukû bulmuş olması hasebiyle bu vâkıa mânîdardır, çünkü bize, fethedilen ülkelerde durumun daha da beter olduğunu farzetme hakkı vermektedir. Gerçekten de öğreniyoruz ki, meselâ Fars'ta hazîne memurları, mahsulü hasaddan önce takdir etme âdetinde idiler ve müteâkıben çiftçileri, onları cârî fiatın aşağısında kendilerine teslim etmeye zorlarlardı[24] **Ebû Yûsuf**'un *Kitâbu'l-Harâc*'ında verilen tafsîlât, Emevîlerin Mezopotamya idâreleri hakkında benzersiz bir manzara çizmektedir. I. **Ömer**'in bu eyâletteki vâlisi **Ziyâd* ibn Ğanm el-Fihrî**, aynî verginin dışında, kendiliğinden 1 dînârlık bir vergi daha koymuştu[25]. Bu vergi yekûnu, Halîfe **Abdülmelik** zamânında mezkûr eyâletin vâlisi olan **Dahhak ibn Abdurrahman**'ı hiç te memnun etmiyordu. "Bütün vatandaşların yeniden sayılmasını emretti, herbirini bizzat tahsildar kıldı", yâni, her şahıs, kendi senelik gelirinin tutarını bizzat beyân etmeye mecbur bırakılmıştı.** şu varki, bundan, giyim, gıda ve fevkalâde masraflar düşülüyordu ve geri kalana hazîne yararına el konuyordu. Bu tatbîkat ona, evvelki vergi üzerinden, adam başına 3 dînârlık bir faz-
9 lalık sağlamıştır[26]. Irak'da da görüyoruz ki, fevkalâdeden vergilerin her çeşidi, eski haracların nisbetini artırmaktadır. II. **Ömer**, harac tahsildarlarının, vergi dirhemlerinin 14 kıratı aşan bir ağırlıkta olmasını ta-

---

23) **Belâzuri**, s. 73.

24) **İbn Sa'd**, *Tabakât*, (Cod. Goth. 1748) v. 245 [V, 289–290 / 392]:
وكتب عمر بن عبد العزيز إلى عدي بن أرطاة بلغني أن عمالك بفارس يخرصون الثمار على أهلها ثم يقومونها بسعر دون سعر الناس الذي يتبايعون به فيأخذونها قرفاً على قيمتهم التي قوموها وإن طوائف من الأكراد يأخذون العشر من الطريق.

* Doğrusu 'İyâd'dır, **MSH**

25) *Kitâbu'l-Harâc*, s. 23 (sonda). Müellifin: .....
فلم يبلغني أن هذا على صلح ولا على أمر أثبته ولا برواية عن الفقهاء ولا باسناد ثابت
şeklindeki müşâhedesinden anlaşıldığına göre, **Von Kremer**'in, dediği gibi (Culturgescth. 1,60), Mezopotamya **Ömer**'in tanzim cedveline alınmış değildi.

** **V.Vloten:** وجعل الناس كلهم عمالا بأيديهم ibâresinde geçen عمالا kelimesine yanlış mânâ vermiş görünmektedir. Doğrusu: "Herkesi, elinin kazancıyla geçinen (el işçisi) olarak kabul etti" olmalıdır. Nitekim **E. Fagnan** da (ö. 1931) bu cümleyi şu şekilde fransızcaya çevirmiştir: "... et considéra chacun comme travaillant de ses mains", *Le Livre de l'Impôt Foncier*, Paris, 1921, s. 65 (ilk str.) **MSH**

26) **Kitâbu'l-Harâc**, ay.

27) *A.e.*, s. 49; **Taberi** II, 1366. *Fragmenta historicorum arabicorum*, s. 47.

leb etmelerini yasaklamak zorunda kalmıştı[27]. İşbu 14 kırat, I. **Ömer** tarafından emredilmiş normal ağırlıktı ve âşikârdır ki, mükelleflerin yükünü hayli artıran daha yüksek ağırlıklara alışılmış bulunuyordu. II. **Ömer**'in demin zikrettiğimiz emri bize yine öğretiyor ki, gümüşün eritilip paraya tahvîlinin, resmî muâmelât ve devlet yazışmalarının bütün masrafları, demek halkın sırtına yükleniyor, ayrıca nikâh işlerinin ve hazîne dâirelerinin giderleri de onlara ödetiliyordu. (Bu emirnâme) müteâkiben آئين âyîn denen vergileri (ki bu farsça kelimeyi **de Goeje, Taberî**'deki Glossaire'inde [s. CII] donum quo augetur tributum şeklinde terceme etmiştir), nevrûz ve mihr-i cân hediyelerini zikretmektedir, bunlar, ödenme mecbûriyetleri dolayısıyle, fazladan bir yükleme olacaklardı[28].

Mâmâfî metbû halka ağır gelen bu mûtad ve mûtad dışı yükler, mâliyeye pek düşkün bir idârenin tek kusurunu teşkil ediyor değildi; memûrların yolsuzlukları ve çalıp çırpmaları ile devlet hazinesindeki savurganlık pek vahîm hususlardı. Bir eyâletin vâliliği, kâr getiren bir vazîfe olarak görülmüştü ve bu vazîfe ancak lekeli bir servet teşkîli için yerine getiriliyordu. Böyle bir vazîfeyi belirtmek üzere seçilmiş kelime dikkate şâyândır: Bir eyâleti yemek[29] veya onu bir dişi deve gibi sağmak.

Daha I. **Ömer**'in zamanında, devlet parasını gasbetmiş vâli ve hazîne memurlarından şikâyetlerde bulunulmuştur. **Belâzurî** bize çok dikkate değer bir şiir nakletmiştir ki (s. 384 [377]), bunda, Hûzistân, Fars ve Medie'nin rustâk ve köylerinin çok sayıda idârecisi, "geniş ceplerine Allahın parasını kaydıranlar" şeklinde, zimmetlerine para geçirmekle itham edilmektedir. Şâir şöyle haykırıyor: "Onlarla birlikte dönüyor, birlikte gazâya çıkıyoruz; böyle olduğu halde onların servetine ve bizim ise sefâletimize sebeb ne?". Bu yolsuzlukları gizlemeye o kadar az zahmet ediliyordu ki, bâzı vâlilerin, vazîfelerinin sonunda, lutuf olarak, kendi memurlarının hesâb vermeye zorlanmamalarını istedikleri görülmek-
10 tedir[30]. I. **Ömer**, bu idârî bozuklukları, mukâseme usûlünü koyarak, azbuçuk nizâma sokmuştur. Bu usule göre, eyâletlere hareketleri sırasında vâliler mal beyânına tâbî tutuluyor ve dönüşlerinde, idâre masraflarından fazla olarak getirdikleri meblağın yarısını terk etmek zorunda bırakılıyorlardı[31]. İşte böylece görüyoruz ki **Muâviye**, Medîne'ye gidip, kazanmış olduğu servetin yarısını, "kendine kalanını rahatlıkla sarfe-

28) Krş. **Yâkûbî** II, 258 [218] vd.; **Taberi** II, 65) (9), 1636; **Ibnu'l-Esîr**, III, 99.

29) **Taberi II**, 1029 (12); **Belâzuri**, s. 94, 216, 414. [104, 217, 404]

30) **Taberi** II, 69.

31) **Belâzurî** s. 82, 217, 385; [93, 220–221, 377)]; **Taberi** I, 2864 (4). Bu tedbirdeki zaif tarafın doğru bir tesbîti **Yâkûbî** 'de bulunmaktadır, II, 181 [157].

debilmek için"[32], hazîneye bırakmış ve tahta çıktığında, kendi memûrlarının da aynı mukâseme ameliyyesini tatbik etmelerini emretmiştir[33].

Söylemeye lüzum yok, hazîne sırtından zenginleşenler sâdece reisler değildi. Bir yığın küçük memûr, hazineden aşırarak veya, daha fenâsı şahsî menfaatleri için, mümkin olan her parayı zorla alarak, kendi üstlerinin misâlini taklîd etmekten başka bir şey düşünmüyorlardı. Bu repetundae'ların (yani zimmete geçirilen şeylerin) istirdâdının devlete çıkardığı zorluklar, Irak vâlisi **Ubeydullah ibn Ziyâd**'ı, arab memûrların yerine îranlı memûrlar kullanmak mecbûriyetinde bırakmıştır; bu andan îtibâren tahsildarlıklarda (İranlı toprak ağaları) dihkân'lara baş vurulmuştur, "çünki bunlaı vergi işlerini daha iyi biliyorlardı ve onlara aşırılmış paraları istirdad ettirmek daha az zahmetliydi"[34]. Şübhesizdir ki, bu tedbîre rağmen memûrlar büyük servetler yapmayı başarıyorlardı; zîrâ toplanan meblağları, dostlarına veya akrabâlarına emânet bırakarak emniyete almakta acele ettikleri bilinmektedir ve vâlilerin bile, kendi mevlâlarını, gördükleri kârlı memûriyetlerde tutmakta fayda mülâhaza ederek, bunların teb'aya karşı işledikleri her çeşit zulme gözlerini kapadıkları görülmektedir[35].

İlk halîfelerin, memûrların sağladığı gayr-ı meşrû kazançların hiç olmazsa bir kısmını nasıl hazîneye kazandırma teşebbüsünde bulunduklarına evvelce dikkati çekmiş bulunuyorum. Emevîler daha sıkı bir teftiş nizâmı getirdiler. **Abdülmelik** zamanında tahsildarlar ve hazine memûrları, idârî vazîfelerinin sonuna geldiklerinde bir istintâka tâbi tutuluyorlardı; deposito'larını tevdî ettikleri kimselerin isimlerini fısıldayıncaya
11 kadar işkence ediliyorlar ve zimmetlerine geçirdikleri paranın istirdâdına çalışılıyordu. Bu işin adına istihrâc veya tekşîf deniyordu[36]. Soruşturma işi husûsî salonlarda, dâru'l-İstihrâc'larda icrâ ediliyordu ve başlangıçta bunlar hakkâniyetle yapılıyorduysa da, çok geçmeden mâkûl bir soruşturmanın hududları hemencecik aşılmış ve şahsî kinlerin ve zalîm vâlilerin servetlerine duyulan susuzluğun araya girmesiyle, intikâm ve düşmanlık duygularını teskin etmekte korkunç vâsıtalar hâlini almışlardır. Son Emevîler zamanında fesâd yaygınlaştı. Vazîfesine başlıyan bir emîrin aldığı ilk tedbir, selefini, bütün memûrları ve صنيعة :

32) ليطيب له الباقي **Taberi** II, 202 (6 vd.).

33) **Yâkûbî** II, 264. [222].

34) **Taberi** II, 458 ve 995 (19).

35) Bilhassa **Ebû Yûsuf**'un dikkate değer müşâhedelerine bakınız, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 61 (16 vd).

36) **Taberi** III, 502; *el-Ikdu'l-Ferîd*, I, 179; III, 13. Tavzîf توظيف (**Yâkûbî** II, 388 [323]) ve istîdâ استيداء (**Taberi** II, 1460) kelimeleri aynı mânâya gelmektedir.

kulları ile birlikte habsetmek ve kendinden önceki idâre zamanında habsedilmiş olanları salıvermekti. Irak vâlisi **Hâlid el-Kasrî**'nin yıllık maaşı yirmi milyon (dirhem)di, halbuki haksız iktisablarının yüz milyonu geçtiği farzedilmiştir. Halefi **Yûsuf ibn Ömer** onu 350 memûru ile birlikte habsettirmiş ve 70 milyondan fazlasını kendisinden istirdad imkânı bulmuştu[37].

Bunlar insanı düşündürmesi gereken rakamlardır ve böyle bir nizâmın elîm neticesini kavramak da kolaydır. Mesleklerinin sonunda kendilerini bekleyen âkıbeti hiç akıllarına getirmeyen ve bununla beraber külliyetli bir servet yığma fırsatını hiç te kaçırmak istemeyen memur ve tahsildarlar, teftîş sırasında, devleti memnun kılabilmek ve böylece, yığdıkları dünyâlıklardan istifâde edebilmek gâyesiyle, halktan taleblerinde ifrâta kadar varıyorlardı. Burada bahis konusu olanlar, tabîatiyle mağlub halkdır, bunların şikâyeti, vilâyet merkezine uzak düşen devlete ancak nâdiren ulaşabiliyor[38], ve işbu halk, her çeşit işkence tatbîkiyle vergiyi ödemeye zorlanıyordu, gittikçe ağırlaşan bu adâletsizliklerin ağırlığına tahammül etmeye de mecburdu.

Gâliblerin vergi ödettiriş tarzı, fukahânın tâlimatına göre*, nefret ettiriciydi. Tahsil zamanı gelince, mükelleflerin harâc dîvânına bizzat gitmeleri gerekiyordu. Orada Arab memûr yüksek bir sedire kurulurdu.
12 Adamcağız, boynu bükük, üstünde vergisi bulunan elini uzatırdı. Bu verginin, tâhsildârın eli, mükellefin elinin üstünde bulunacak şekilde alınması gerekirdi, müteâkıben tahsildârın bir yardımcısından ensesine yediği bir yumrukla mükellef kapıya gönderiliyordu. İslâm'ın kâfirlere olan zaferinin remzi olarak bu gösteride halkın hazır bulunmasına izin verilmişti[39].

Vergisini denkleştiremiyenlere gelince, bunlar kızgın güneş altına konarak istenen mikdar sağlanmıya çalışılırdı, kurbanların üzerine zeytin yağı dökülerek azâbın ağırlaştırıldığı da oluyordu.

---

37) Krş. **Taberi** II, 1581, 1841; **Yâkûbî** II, 355, 388 [294-5, 323]; **Taberi** II, 1764, 1841: **Yûsuf ibn Ömer**, selefi **Hâlid**'i, halîfe II. **Velid**'den "satın aldı", yânî ondan mümkin olduğu kadar para sızdırma hakkını temîn etti. [selefi **Hâlid** değil **Nasr** olacaktır MSH].

38) Bu gâye ile gönderilmiş heyetler hakkında bk. **Taberi** II. 1354 ve *Zeyil* III.

* Ehl-i Kitabdan cizyenin alınış şekliyle ilgili olarak V. **Vloten**'nin **Karabaceck**'ten yaptığı nakli fukahanın tâlimatı olarak görmeye imkan yoktur. Fakihlerin böyle bir tatbikatı tavsiye etmiş olduklarını düşünebilecek hiç bir müslüman da bulunamaz. İslâm ahlâkını içine sindirememiş bir kaç vergi tahsildarının bu kabil muâmelesine karşı başta ilk Halîfeler olmak üzere bütün islâm âlimleri karşı çıkmışlardır (bk. *Kitâbul-Harac*, 70 (133) -). Geniş bilgi için 9. Tevbe, 29. âyetin tefsirlerine, hususiyle Kâsımî'nin *Mehâsinu't-Te'vîl'ine* (s. 3108) bakınız, **MSH.**

39) **Karabaceck**, *das Arabische Papier*, s. 87.

Boyunlarına asılı taşları ve su tulumlarını taşımaya mahkûm edilirler, tek ayak üstünde saatlerce kalmaya zorlanırlar, namaz secdesi yapamıyacak derecede bağlanırlardı[40]. Mâverâunnehir'de dihkânlar harâc memûrları tarafından güneşe yatırılır, elbiseleri çıkartılır, kayışlarla yüzlerine vurulurdu[41].

IV

[Mevâlînin Siyasî ve İetîmâî Durumu]

Okuyucuya bu karanlık manzarayı sunarken, onun, yukarda zikrettiğimiz bütün hâdiseleri, Emevîlerin hâkimiyetindeki bütün bölgelere ve de hilâfetlerinin bütün devirlerine teşmil etmekle beni itham edebilmesini isteyecek değilim. Ne varki, tablonun bozukluğunu tesbit ederken, bunu sâdece kaynaklarımızın bize bildirdiği vâkıaların basit bir aksi olarak zikrediyorum, bununla beraber aşağıdaki iki müşahedenin doğruluğu inkâr edilemiyecektir:

1. Yerli halkın durumu hakkında Arab târihçilerin takındığı kayıdsızlık sebebiyle, onların mâruz kaldıkları zulümlerin muhtemelen ancak pek azını bilebiliyoruz,

2. Hernekadar eksik olsalar da, bilinen vâkıalar, Emevî idâresi hakkında daha yukarıda verilmiş hükme uygun olarak edindiğimiz kötü kanâati tasdik eder mâhiyettedir, ki burada mesele artık dînî bir propaganda değil, fakat az çok sistemli bir yağma hareketidir.

Fakat sorulabilecektir, acabâ mükellefler için hazîne mükellefiyetlerinden kurtulabilmenin hiçbir çâresi yokmuydu? Toprak mülkiyetlerini bırakamazlar ve müslümanlığı kabûl ederek, evvelce kendilerinin bizzat takdim ettikleri ganîmeti bu defa paylaşmak üzere fâtihlerin tarafında yer alamazlarmıydı?

Kabûl etmek gerekir ki, daha başından îtibâren dihkânların, yâni
13 İranlı toprak ağalarının ekserisi bu şıkkı seçmiş ve bundan sâdece sevinmek durumunda kalmışlardır. Eski idâre zəmanında işgal ettikleri hâkim mevki, basit çiftçiler olan teb'aları üzerinde, evvelâ, onlara büyük bir nüfûz sağlıyordu, memleketi ve halkı iyi tanıyor oldukları için de, mâlî idârenin kâr getirici işlerini kendilerine tevdî ettirmeyi kısa zamanda başardılar. Dihkânlar bundan böyle hükûmet efrâdından oldular, Ekseriya câsûs veya gizli işlerde vazîfeli olarak hizmet görüyorlardı[42].

40) *Kitâbu'l-Ḫarâc*, s. 18, 61, 62, 70, 71. [33, 116, 118, 133, 135].

41) Bk. **Taberi** II, 1510.

42) **Taberi**, II 942

"Bu feodal soylular sınıfı, İslâmı kabûl ederek ve harac tahsildarlığı gibi meyveli vazîfeyi ele geçirerek, eski kudretlerinin enkâzını zamanında temizledi, çok geçmeden servet ve nüfuz sâhibi oldu"[43].

Fakat Arab târihçilerin umûmiyetle عِلج' ılc diye isimlendirdikleri daha az yüksek seviyedekilerin, basit köylülerin kaderi acabâ ne idi? Bu mevzûda vâkıalar hiçbir şübheye mahal bırakmamaktadır. Bunların İslâm oluşları kendilerine sâdece acı bir hayal kırıklığı getirmiştir. Arabların millî hırs ve gurûru, açlıklariyle de birleşerek, ezik ırkın kaderini islâmlaşma yoliyle ıslâh etmesine karşı aşılmaz bir engel teşkil ediyordu. Yeni mühtedilerin ictimâî durumunu göz önüne alarak, müteâkıben de siyâsî haklariyle meşgul olarak, bizim herşeyden önce aydınlatacak olduğumuz husus işte budur.

[Mühtedilerin İctimâî Durumu]

Von Kremer ve **Goldziher**'in araştırmalarından sonra[44], bu noktalardan birincisi bizi uzun uzadıya meşgul edecek değildir. Biliyoruz ki gayr-ı Arab müslümanlar, İslâma intisablarında Arab kabîleleri arasına mevlâ sıfatiyle katılmışlardı. Oysa görüyoruz ki, aslında hiç te aşağılanacak tarafı olmayan mevlâlık, yeni ihtidâlar vergi mükelleflerinin sayısını artırmaya başladıkları andan îtibâren, tamâmen ters bir vasıf kazanmaktadır. İster mensûb oldukları çiftçi sınıfına karşı duyulan hoşnudsuzluk sebebiyle olsun, isterse harb seven Arablarca küçümsenen sulhçü meşgûliyetleri dolayısiyle olsun, Mevâlîye aşağı bir ırk, bir çeşit köle olarak bakmak âdet oldu. Hem bana öyle geliyor ki, âzâd edilmiş köle mânâsına da sâhib mevla kelimesinin taşıdığı mübhemiyyetin, bu görüş tarzında medhaldâr olması büsbütün imkân hârici değildir. En azından müşâhede etmişimdir ki, Mevâlîye ekseriya abd
14 "köle" ismi verilmiştir[45]. Nitekim onların, köleler gibi, isimleriyle çağırıldıklarını, ve şâyet onlarla evlenilmek istenirse, kuracakları âileye îtiraz etme hakkına sâhib olan efendilerine mürâcaat gerektiğini biliyoruz[46]. Mevâlî, orduda husûsî bir bölük teşkil ediyordu ve kendilerine mah-

43) **Von Kremer**, *Streifzüge* s. 14 ve ae, n. 4.

44) **Von Kremer**, *Culturgeschichte* II, 154 vd. *Streifzüge* s. 15 vd. **Goldziher**, *Islamische Studien* [Doğrusu: *Muhammedanische Studien*'dir, **MSH**] I, 104 vd.

45) *Kitâbu-l-Eğânî* V, 155; **Taberi** II, 684; **van Gelder**, *Mokhtâr*, s. 72. Krş. **Dozy**, *Histoire des Musulmans d'Espagne* II, 52. **Taberi**'nin II, 596 (18), 623 (5), 647 (5) ibârelerinde mevâlîden bahsedilip edilmediğinden tamâmen emin değiliz.

46) *El-Ikdu'l-Ferîd*, II, 90.

sûs reisleri vardı; hattâ muhtemeldir ki ancak yaya harb edebiliyorlardı[47] Toplantılarda en kötü yerlerle yetinmek durumundaydılar. Kendilerine mahsûs câmileri vardı ve dolayısiyle Arablarınkilere kabûl edilmezlerdi. Nihâyet, din kardeşlerinde uyandırdıkları tahkir derecesini şu hadisten daha iyi hiçbir şey ifâde edemez: "Namazı ancak şu üç şey ifsâd eder: (namaz kılana) bir köpeğin, bir eşeğin ve bir mevlâ'nın dokunması"[48].

Bu konuşan vâkıalar, yeni mühtedilerin ictimâî durumu hakkında bir fikir vermiye yetecektir. Daha fazlasını öğrenmek isteyecek okuyucu, **Von Kremer** ile **Goldziher**'in yukarıda zikredilen eserlerine başvurabilir. Biz şimdi onların siyâsî durumunu ele alarak, hükûmetin Mevâlîye yaptığı zulmün, onların Arab kardeşlerinden gördüklerinden aşağı kalmadığını göstereceğiz.

[Devletin Mevâlîye Karşı Tutumu]

Evvelâ hatırlayalım ki, devletin listelerinde (dîvân'da) ismi kayıdlı her müslüman, yaptığı askerî hizmetlere karşılık olmak üzere, yıllık bir atiyye (عطاء) alıyordu; diğer taraftan. çocukları için de kendisine ayrı tahsîsât (فريضة Farîza stipende) bağlanıyordu. **Ömer** in nizâmı böyle idi, okuyucu bunu, **Belâzurî**'nin *Futûhu'l-Buldân*'ında, s. 461 [435–447]; **Von Kremer**'in *Culturgeschichte*, I, 67 vd. 'da bulacaktır. **Ömer** Mevâlîye bir ayırım gözetmemiştir, fakat dikkat çekelim ki onların sayısı, mezkûr halîfenin zamanında, üzerinde durmaya değmeyecek kadardı, kezâ atiyyeyi de ancak dihkânların aldığı görülmektedir, bunlar da İslâm fethine yardımcı olmuşlardı[49]. **Belâzurî**'nin küçük bir notundan yine anlaşılabilecektir ki, o devirde dahî Arabların, menfaatlerini ve ganîmetlerini yabancı mühtedîlerle paylaşmayı pek düşündükleri yoktu[50]. **Yâkûbî**'nin nakline göre, **Ali** hâlâ eski ahkâmı tatbîk ediyordu[51], [yânî eşit tahsis]. Emevîlerin, yıllık atiyyeler mevzûunda **Ömer** tarafından çizilmiş yolu ne dereceye kadar tâkîbettikleri husûsu kat'iyyetle bilinememektedir, ancak onların, hoşnud olmadıkları kimselerin (meselâ Alicilerin) hisselerini

47) **Taberi** II, 1920 (4). Horasan emîri, çevresindeki bir Arab'a şöyle demektedir: "Sen ve âilen, sizler, **Esed ibn Abdullah**'ın (يحتم) "damgalayıp" piyâde askerler arasına koymak istediği kimselersiniz". Mühür zimmîlerin işâretidir (*Gloss.* **Beladh** s.v.; **Taberi** II, 1252 (4); *Ikd*, II, 92 vs.). Zannediyorum ki "piyâde muhâribler", mevlâlardan başkası değildi. Krş. *Opkompst der Abbasiden* s. 98, 106 (n. 1).

48) *El-Ikd*, a.y.

49) **Belâzurî**, s. 457 sonda [444].

50) *A.e.*, s. 457 (3).

51) **Yâkûbî** II, 213 [183].

mühim mikdarda azaltmış oldukları tahmin edilebilir, nitekim kendi âile mensubları lehine hazîneyi keyfî şekilde kullanmakta idiler[52]. Bununla beraber, **Ömer**'in tesbit etmiş olduğu ücretlerde yapılacak bir indirimin, diğer Arab teb'aları nezdinde kendilerini düşüreceği haksız durumu takdir edecek derecede akl-ı selim sâhibi idiler. Paranın kudretini iyi tanıyorlardı ve göreceğiz ki, muhâliflerini susturmakta bundan istifadeyi pek güzel biliyorlardı.

Mevâlî mevzûunda duruma tamâmen başka bir manzaradan bakmak gerekmektedir. Onların adedi, şehirlerde, bilhassa Irak şehirlerinde aşağıdaki sebeb yüzünden çok fazlalaşmıştı. Silah zoriyle alınan topraklar (ve hemen hemen bütün Irak, Sûriye ve Mısır ovaları bu durumdaydı), İslâm ümmetinin el değiştirmez mülkü hâline sokulmuştu. Yerli halk onları işlemeye devam ediyordu, fakat mahsullerin bir kısmını toprak vergisi (harâc) olarak fâtihlere vermek zorundaydılar. Adam başına sâbit bir mikdar (cizye, capitation -baş vergisi) ödemek sûretiyle ibâdet hürriyetinden ve Arabların himâyesinden istifâde edebiliyorlardı[53]. İslâm olurlarsa cizyeden kurtulacaklar, fakat harac vermeye devam edeceklerdi[54]. Bu durumda, bilhassa vergi tahsîlindeki kötü tatbîkatı gördükten sonra, hazîne talebleri karşısında ezilmiş bu yeni mühtedîlerden pek çoğunun, Arab halkla birlikte yaşayacakları ve yardımları istendiğinde, onlar gibi harb hizmeti görecekleri şehirlere yerleşmek üzere, kendi topraklarını terketmeyi tercih etmiş olmaları o kadar hayret verici değildir.

Bu yeni erâtın ücretleri meselesinin ortaya çıkması kaçınılmazdı ve bu noktada Mevâlînin Arablardan bambaşka bir görüşte olduklarını anlamak kolaydır. Arablar, fetihlerinin meyvelerini hissedilir derecede azaltacak bir taksime hiç yanaşmak istemezlerken, ötekiler atiyyede her müslümanın hakkı olduğunu iddiâ ediyorlardı[55].

16 Her iki çıkar çatışması, ilk defa I. **Mervân**'ın zamanında, **Muhtar**'ın meşhûr isyânında görünmektedir. **Muhtâr**, Kûfedeki Arab ve Fars, her iki cemâatin yandımını sağlamışdı. İsyâna iştirak eden Mevâlî sayısı, âsî reîsin kendilerine verdiği ücretin câzibesiyle artarken, Arabların sayısında azalma görülmesi dikkate şâyândır. Müellifimizin dediği gibi:" "(Arab) Kûfelilere en ağır gelen şey, **Muhtâr**'ın, fey'den (yânî fethedilen ülkelerden gelen paradan) Mevâlîye hisse verdiğini görmeleriydi".

52) Krş. **Taberi** II, 534, 1020 (11). **Von Kremer,** *Gesch. der herrsch. Ideen* s. 336 vd., 393 vd.

53) Bu harâcı, daha yukarıda zikri geçen, s. 2, harâc-cizyeden tabiatiyle ayırmak gerekir.

54) **Van Berchem,** *ae*, s. 35.

55) **Taberî** II, 1354.

Ona şöyle bağırıyorlardı: "Sen bizim Mevâlîmize yöneldin, halbuki onlar, bütün şu ülkelerle birlikte, Allâhın bize verdiği feydir, Allahtan ecr-ü sevâb umarak biz onları âzâd ettik, fakat sen bununla yetinmedin, onları bizim fey'imize ortak kıldın"[56].

Arabların hissiyâtını bize bu nakilden daha iyi hiçbir şey anlatamaz. Yabancının malları ve toprağı, onun (müşrik kültünden) kurtuluşunun bedeli ve müslüman (Arab)lara ilâhî mükâfattır. Arab ırkının yüksek mukadderâtına olan bu inanç, fethedilen ülkelerde aralıksız vücûd bulan yeni durumların mutlak bir inkârına müncer olacaktı: Mağlûb milletlerin ihtidâsiyle vazîfesi tamamlanan Arab fâtih, fetihlerinin meyvesini terketmeye yanaşamazdı. Bunun meş'ûm netîcelerini, Irak vâlisi zâlim **Haccâc**'ın, Halîfe **Abdülmelik** ve onun halefi **Velid** zamanındaki idâresinde tezâhür etmiş görüyoruz.

Mühtedîlerin durmadan artan sayısı, ki **Muhtâr**'ın isyânında bunların isyânkâr rûhları kendisini gösteriyordu, çiftçi halkın kitleler hâlinde kaçışı yüzünden mâliyesi dâimî sûrette küçülen hükûmeti endîşeye sevkediyordu. Dımeşk sarayının bu duruma çâre bulması için seçtiği kimse işbu **Haccâc** olmuştur.

Yeni emîrin siyâseti birkaç kelimede hulâsa edilebilir. Mevâlînin muhalefet merkezleri olan Irak şehirleri, eski hallerine, Arab ordularının umûmî karargâhı durumuna geldiler ve Mevâlî, ki bir ara, din kardeşleriyle tam bir eşitlik ümîdi beslemişlerdi, topraklarına geri dönmeye ve eskiden olduğu gibi vergi ödemeye mecbûr bırakılmış olduklarını gördüler.

Arab târihinin bu mâcerâsını anlayabilmemizi yine **Von Kremer**'e borçluyuz. Okuyucu, *Culturgeschichte des Oriens*'ta[57], **Haccâc**'ın, yeni mühtedîleri nasıl kâfir vergisi ödemeye zorladığını ve bunların, âsî **Abdurrah-**
17 **man ibnu'Eş'as**'ın saflarına katılarak ona nasıl şiddetli mukâvemet gösterdiklerini okuyabilmiştir. Bu isyânı kan dalgaları söndürdü ve hükûmet mevâlîyi, fâtihlere karşı olan vâzîfelerini hatırlatmak ve istikbâle muzaf her türlü düşünceden uzaklaştırmak için, şehirlerin dışına sürdü, isimlerini ellerine damgalayarak, kendi köylerine gönderdi.

Arab târihçiler, mâliye makinasını eski rayına oturtmak hedefine mâtuf bu enerjik tedbirlerin neticelerini bize bildirme vazîfesini yerine getirmişlerdir. Bir fikir birliği hâlinde bize söylemektedirler ki, **Haccâc**'ın

56) **Taberi** II, 650 vd. **Von Kremer**'e de bk. *Herschende Ideen* s. 328.
57) I, 172.

îdâresinden sonra Irak'ın durumu pek perîşandı, en sefil halde idi. İşte onların beyânlarından bâzısı[58]:

Yâkûbî, II, 348 vd. [291] "**(Haccâc)*** zanna dayanarak tevkif ve katillere izin veren ilk kimse oldu. Vergilerin [Harâcın] yekûnu onun zamanında azaldı ve bütün Irak 25 milyon dirhemden fazlasını getirmiyordu" (halbuki **Muâviye**'nin zamanında 120 milyondu).

Taberî II, 1306 " **Yezîd ibnu'l-Muhelleb** şöyle dedi: **Haccâc** Irak'ı harâb etti, Iraklıların ümîdi ancak ben kaldım. Harâc almak için kuvvet kullansaydım, **Haccâc**'ın zulmünü devam ettirmekten başka bir şey yapmamış olurdum ki, bunun neticesi harb çıkar, hapishâneler eskisi gibi dolardı".

Fragmenta historicorum Arabicorum s. 17 (krş. s. 33) "**Süleyman ibn Abdülmelik, Haccâc**'ın zulmünü silmeye çalıştı. Zirâ **Velîd**'in idâresi hakkında, vâlisinin yaptığı zulüm ve cinâyetler sebebiyle, ki bunlar memlekette kuraklık ve yağmursuzluk tevlid etmişti, pek menfî bir kanâat vardı".

Kolayca anlaşılmaktadır ki bu mülâhazalar, **Haccâc**'ın idâresine azçok düşman bir hava içinde ifâde edilmişlerdir ve sâdece, **İbnu'l Eş'as** tarafından başlatılan dâhilî harbden hemen sonra, memleketin ne halde olduğunu aksettirmektedirler ki, bu harbin âkıbeti, Emevî sülâlesi için ölüm kalım meselesiydi. Fakat, mâlî tarafı ağır basan bir idârenin kurbanları, şâyed kanlarının son damlasına kadar onu destekleyerek kendilerini mahvetmiş olmasalardı, bu harbin, Irak'tan başka bir yerde hiçbir zaman bu ehemmiyeti kazanamıyacağını inkâr etmek mümkinmidir?

Mâmâfî ne olursa olsun, bizzat harbin olmasa bile, en azından onun
18 meşûm neticelerinin mes'ûliyeti, güzel bir ülkenin harab edilmesi sorumluluğu, tabîî ki **Haccâc**'a terettüb eder. İtiraz sadedinde bana, **Haccâc**'ın bütün bu işlerde, ancak Dimeşk sarayının yüksek memûru olduğu ve üstelik, Arab ırkının yabancı ırklara olan hâkimiyetinin, aynı temele dayanan Emevî hilâfetinin menfaatleriyle uyuştuğu ileri sürülebilecektir.

Bu îtirâzın doğruluğunu inkâr edeceklerin sonuncusu ben olacağım, fakat daha az doğru olmayan şu müşâhedeyle buna cevab vermeme izin

58) Aşağıda verilen rakamlar **İbn Hordazbeh**'inkilerle karşılaştırılabilir, s. 11. Her nekadar sâdece Sevâd için geçerli olsalar da, **İbn Hordazbeh**'in kaydettiği yekûnlar, memleketin **Haccâc**'tan sonraki durumu hakkında daha da menfi bir bilgi vermektedir. Bununla beraber bu yekûnlara, tarihçilerin bunlara ekledikleri müşâhedelerden daha az ehemmiyet veriyorum.

* Kaynakta **Haccâc** değil, **Velid ibn Abdulmelik**'dir, MSH.

verilsin: Emevîlerde olduğu şekliyle bir iktidârın yıkılışı, tâbî olunulan idârenin kendi varlık sebebine artık sâhib olmadığını vâkıaların tesbit etmesinden îtibâren kesinleşmişti.

Mevâlinin mukâvemetini kırmak için **Haccâc**'ın aldığı tedbirlerden bahsederken **Von Kremer**'in kabûl eder göründüğü işte bu noktadır, şöyle ekliyor: "Bu tedbirler, Mevâlînin ve yeni mühtedîlerin iktidardaki ırka eşit kimseler olmak ümidlerini yıkmıştı. Fakat Emevîlerin düşüş sebebi araştırılacak olursa, göz önüne alınması gereken husus, bilhassa bu mazlumların devamlı hoşnudsuzluğudur (*Streifzüge* s. 24, krş. *Hersch. Id.* s. 334). Horasandaki durumları tedkik ederken bu müşahedenin isâbetini çok daha iyi takdir etme imkânımız olacaktır.

V

[Horasan]

Orta Asyanın diğer bölgeleriyle birlikte mâruz kaldıkları bütün kargaşalıklardan sonra, Horasan eyâleti, ki onun müteselsil devreleri, Baktria sülâlelerinin, indo-scythe hâkimiyyetinin, Hatal veya Ak Hunların damgalarını taşımaktadır, Arabların gelişinde ancak, hiçbir merkezî idâre kuvveti kalmamış bir yığın küçük devlete sâhibdi[59].

Halkın en büyük kısmı şübhesiz ârî asıllı idi. Arab coğrafyacılarını hayran bırakan sağlam bünyeli, geniş ve tüylü göğüslü, dayanıklı ve sert bir ırktı bu. Yakın zaman seyyahlarının Tacîk ismini verdikleri o yerli ırktan aslında farklı değilerdi. Gerçekte bu ismin aslen Arablara delâlet etmesi gerekir (tacîk-tâzî "arab"), fakat etnograflar fikir birliği hâlinde derler ki, Tacîkler sâmî olmayıp, tûrânî ırkla karışmış bir ârî
19 ırkı temsil etmektedir[60]. Bu Tacîkler halkın temelini teşkil ediyordu; toprak sâhibi ve çiftçi İranlılar olan dihkânların teşkil ettiği hâkim bir sınıfın tesîri, bilhassa geniş emlâke sâhib oldukları Mâverâünnehirde büyüktü. Buhârâhode denen Buhârâ emîrleri dihkân menşeli idiler[61]. Herât'ta, yabancı bir emîrin yanı sıra bir dihkân hüküm sürüyordu[62]. Bu toprak beylerinin durumu ayrıca şartlara göre de değişiyordu. **Nöldeke**'nin de işaret ettiği gibi, dihkân bâzen basit bir köylüden ibâretti, bazân da rustâk = köy'lere sâhib bir asîl kimse idi[63].

---

59) Bk. *Encyclopaedia Brittannica*'daki Oxus ve Persia maddeleri;, **Specht**, *Journal Asiatique* 1883 II, 317 vd. ve krş. **Nöldeke**, *Geschicte der Perser und Araber* s. 17 (n. 5), s. 115 (n. 2).

60) **Khanikoff**, *Ethnographie de la Perse*, s. 87 vd. **Quatrefages** ve **Hamy**, *Crania Ethnica*, s. 503.

61) **Nerşahî**, s. 6

62) **Taberi** II, 1636.

63) *Geschichte der Perser und Araber*, s. 440.

Bu halk, daha geniş imparatorlukların eski beyleri olan çeşitli emîrler tarafından idâre edilmişdi ki, onların ekseriya barbar isimleri (ünvanları) Türk veya Mongol menşeine işâret eder görünmektedir[64]. Arab istîlâsı zamanında Sicistân'da: emîr رتبيل Rutbîl[65], Simincân ve Ru'b'da emir الرؤبخان er-Ru'bhân[66]; Cûzecân'da melik الجوزجاني el-Cûzecânî[67]; Huzâr'da melik سبقرى ? [68].; Huttel'de السبل- Sebel[69]; Bâzeğîs ve Tohâristân'da: جيغويه Cîgoye, الشذ eş-Şezz, طرخان نيزك Nîzek Tarhân [70]; Meıverûz'da: Melik باذام Bâzâm[71]; Tâlekân'da melik سهرك Sehrek[72], Fâreyâb'da: melik ترسل Tersûl[73]; Ve Mâverâünnehr'deki Soğd ve Semerkand'da melik طرخون Tarhûn[74] غوزك Gavzek[75]; Fergâne'de احشاذ ıhşâz, الطار et-Târ[76]; قي Kıyy'da Türk-hâkân[77]; Kess'de ويك Vîk[78], Şûmân'da melik فيلسنشباذق veya غيساشتاق [79] hüküm sürer görünüyor. Kâbûl'da كابلشاه Kâbulşâh oturuyordu[80]. Meıv, Merverûz, Serahs, Tûs, Herât ve Kuhistân'da Sâsânî imparatorluğunun merzebânları kendilerini müstakil bir hale getirmişlerdi. Belh, bir اصبهبذ Ispehbez[81]. tarafından idâre edilmişti. Bu mevzîî hükümdarların ekserisi, fazla mukâvemet göstermeksizin Arab hâkimiyetini kabûl ettiler. (Irak dihkânları gibi) onları da islâm olmuş ve yeni Efendiler ile sulh içinde yaşar görüyoruz. (Kaçınılmaz bâzı istisnâlar dışında) bunlar emîrlerin mûtemed adamları ve Arabların müstesnâ dostları olmakta, Mâverâünnehir Türklerine karşı hükûmetin gönderdiği askerî birlikleri desteklemektedirler. Arab reislere cân ü yürekten kabûl göstermekte, onları saraylarına

64) Müteâkib isimler *Taberi*'nin tarihinden alınmıştır; **İbn Hordazbeh**'in verdiği listeyi tamamlamaya yardımcı olabilirler, s. 28.

65) **Taberi** II, 1036 ve krş. an. b. **İbn Hordâzbeh**, s. 29, an. 2

66) **Taberi** II, 1219.

67) *A.e.* 1206.

68) *A.e.* 1448 ve krş. an. 1.

69) *A.e.* II, 1040, 1224; bu (çinçe?) bir makam ünvamdır.

70) **Çigûye** kıral idi; onun yanında (çincesi: Ché-tsz) Chadh ünvanı taşıyan bir çinli yüksek memur bulunuyordu. **Nizek Tarhân**, ki Tohâristân kıralına bağlı idi, Bâzğîs'te oturuyordu, **Taberi** II, 1184, 1206, 1221, 1224.

71) **Taberi** II, 1206.

72) *A.e.*

73) *A.e.*

74) *A.e.* 1146

75) *A.e.* 1229

76) *A.e.* 1242, 1440.

77) *A.e.* 1422.

78) *A.e.* 1448.

79) *A.e.* 1227.

80) *A.e.* 1206.

81) 1206, 1218.

almakta ve yeni yıl ve mihrcân bayramında takdim ettikleri zengin hediyelerle onların takdirlerini kazanmakta idiler[82].

Bununla beraber, yüzü bu kadar güzel bu madalyanın bir de tersi olacağını anlamak kolaydır. Arab idâresinin vasfını artık tanıyor olduğumuza göre, başka yerde olduğu gibi burada da, memleketin beylerinin, teb'alarının sırtından zenginleşmek gâyesiyle, tahsildârlarla işbirliği yaparak fetihten menfaat sağladıklarını görmek, bizim için hiç de fevkalâde bir şey olmayacaktır. Bunu bize öğreten şey, sâdece, suistimaller sebebiyle yapılan pekçok tevkifler değil, fakat **Nerşâhî**'nin *Buhârâ topografyasın*'daki bir haberin, daha açık bir şekilde bize canlandırdığı husustur. Bu haber, **Taberî** tarafından zikredilmiş bir hâdiseyi umulmayacak bir şekilde tamamlamakta olması dolayısiyle de, ayrıca kıymet arzetmektedir. **Taberî** bize, hicrî 121 senesinde, iki *dihkân*'ın garîb ihânetinden bahsetmekte, fakat böyle bir katlin sebeblerine hiç dokunmamaktadır, ki, bunlar, hattâ emîr **Nasr ibn Seyyâr**'ın huzûrunda, Buhâra meliki طوق‌شیاده **Takşâde** ! (طغشاده: Tağşâde)'yi ve bu köyün Arab âmilini yâni tahsildârını katletmektedirler[83].

Şimdi, Buhârâlı târihçiyi, **Schefer**'in *Chrestomathie persane*'ında verdiği tercemesinden dinleyelim (I, 44; krş. s. 95 metni tâkîben):

Nasr ibn Seyyâr Tağşâde'ye derin hümet beslerdi, kendisine bu köylerden birisini bağışlamış, kızıyla da evlendirmişti. Buhâra meliki, **Nasr**'ı çadırında ziyârete gelmişti, o sırada onun sülâlesinden iki dihkân emîrin huzûruna kabûl edilmek istediler. "Her ikisi de nüfuzlu bir âileye mensûbdu ve **Nasr ibn Seyyâr**'ın elinde müslüman olmuşlardı. **Tağşâde**'nin kendileri hakkındaki zâlimâne davranışından sertçe şikâyette bulunuyorlardı; dediklerine göre **Tağşâde** cebren kendi topraklarını işgal etmişti. Buhârâ âmili (tahsildârı) **Vâsıl ibn Amr**, muhâverede hazır bulunuyordu, dihkânlar ona karşı da adâletin icrâsını istiyorlardı. **Tağşâde** ve **Vâsıl** 'ın, başkalarının emkâkini gasbetmek için işbirliği yaptıklarını iddiâ ediyorlardı''. İşte, bu adamları, bu derece ağır bir intikâma sürükleyen âmiller ve **Taberî** tarafından sükût geçilmiş sebeb.

Bu çeşitten hâdiselerin sâdece Buhârâ bölgesinde cereyan etmediğine,
21 ve şâyet **Nerşâhî**'ninkine benzer daha çok sayıda eyâlet târîhlerine sâhib olsaydık, **Taberî** ve diğerleri tarafından zikredilenlerden çok daha fazlasını onlarda bulabileceğimize inanmıya sebeb varmıdır yokmudur?

82) **Taberî** II, 1195, 1228 (11), 1444 (10), 1448 (13 vd.)
83) *A.e.* II, 1693 vd.

Durum ne olursa olsun, tâlih, Arab fethinin neticelerini aydınlatmakta ihtiyâc duyulacak ışığın bize, bilhassa Maverâünnehirden gelmesini istemiştir. Kaynaklarımızın verdiği bilgiler işte bu memleketle ilgilidir ve biz onlar tarafından çizilmiş yoldan gitmeye mecbûruz.

Muhammed dîninin, kâfirlerden alınan vergileri paylaşan, her vazîfeden muâf temsilcilerine bakarak, İslâma girmek sûretiyle vergi yükünden sıyrılmaya gitmenin Horasanda bile ihmal edilmediğini farzetmek mümkindir. Ne var ki, Irakta olduğu gibi burada da araya hazîne giriyordu.

Horasanlıların vergisi bâzân cizye, bâzân da harâc kelimesiyle ifâde ediliyordu[84]. Bundan çıkarılabilecek netice, bu mıntıkada ancak tek bir verginin mevcud olduğu, onun da para ile ödendiğidir. Bu husus metinlerle de tasdik ediliyor görünmektedir, meselâ **Taberî** II, 1507: "Horâsân'ın harâcı adam başına alınmıştır"-[85], **Yâkûbî**, I, 208 [182–3]: "Onların harâcı adam başınadır, her bâliğ adama bir cizye yüklerler"[86].

Hatırlanacaktır ki, bu eyâletin çeşitli كوره : Köy'lerinin emîrleri, yıllık bir harâc ödemek karşılığında sulh yapmışlardır. Harâcın tutarı halk arasında bölüştürülmüştü ve hükümetin عامل'i, tahsildârı, iktidârdaki (dihkân veya bir başka) emîr ile birlikte (görünüşe göre) ödemeye nezâret ederdi[87]. Toplanan vergi, işgal ordularının masraflarını karşılalayacaktı. Böylece, yeni mühtedîlerin vergiden muâfiyetine iki menfaat karşı çıkıyordu: 1. devletinki (vâli sorumlusununki), bunlar, ordu birliklerine ödeme yapmadan edemezlerdi, 2. O bölgenin efendisininki, bu zat
22 şübhesiz, harâc tutarı üzerinden alınmış zammı kendine tahsis ediyordu. Buradan, Irak'ta vukûunu gördüğümüze benzer bir karışık durum ortaya çıkıyordu. Sayıları gittikçe artan muhâcir Arabları memnun kılabilmek için, hükûmet, halkı harac verir halde tutabilmek mecbûriyetinde olduğunu gördü, hattâ bu halk islâm olmuş olsa bile, ve gelirlerin artışını görmekte menfaatleri olduğu için, ülkenin reislerinin, teb'anın kalbinde İslâmın yaptığı gelişmeleri derin bir endişe duymadan seyret-

84) Bu tâbirler birbirinden tefrik edilmeksizin, karma olarak (promiscue) kullanılmıştır, msl. **Taberi** II, 1508 (6–8, 13, 14).

85) خراج خراسان على رؤوس الرجال

86) وخراجهم من/رؤوس الرجال يوجبون على كل رجل بالغ جزية Harac tahsilinin bu şekli **Husrev** zamanının tarihini taşımaktadır, **Taberi** I, 2371:
وسائر السواد ذمة وأخذوهم بخراج كسرى ، وكان خراج كسرى على رؤوس الرجال على مافي أيديهم من الحصة والأموال .

87) Krş. **Van Berchem**, *La propriété territorial et l'impôt foncier*, s. 54 vd. Merv hakkında bk. *Zeyl* I.

meleri mümkin değildi. Bu faraziyeye destek mâhiyetinde, yeni mühtedîlerin durumunu ıslâh için girişilmiş iki teşebbüsten bahsedeceğiz. Bunları ilhâm eden âmillerin izâhını gelecek paragrafa bırakıyoruz.

Horasandaki vâlisi **Cerrâh**'a, kâfirlerin ödediği verginin, artık mühtedîlerden alınmamasını emreden ilk kimse II. Ömer olmuştur. Bu davranışın neticelerini tahmîn etmek kolaydır.

İhtidâların sayısı sür'atle çoğalırken, hazîne hissedilir derecede bir fakirleşmeye mâruz kalmaktadır[88]. İflâsa mâni olmak için [mühtedîler] sünnet olmaya ve Kur'an ezberlemeye şiddetle mecbûr kılınmaya çalışıldı, bu da boşa gitti. Cizye'ye tekrar dönmek, yâhud da fethin meyvelerini kaybetmeyi göze almak icab etti. Tatbîk ettiği siyâsetin netîceleri karşısında gerileyecek kimse olmayan Halîfenin, Arablara Mâverâünnehiri terketmeyi teklîf ederek, bu şıklardan ikincisini hakîkaten de düşünmüş olduğu görülmektedir[89]. Bu teklif ciddîye alınmış görünmemektedir. Hattâ muhtemeldir ki, **Ömer**'in ânî vefâtı üzerine [Sene 101/720] daha da ağır vergilerle açığın kapatılmasında acele edilmiştir. **Cerrâh**'tan sonra gelen vâli zamanında, Soğd halkının kitleler hâlinde hicret ettiğinden bahseden Taberî rivâyetinde bunun delîlini buluyorum[90]. Mâverâünnehirde harb daha o zamandan patlamıştır. Soğdlular Türklerin yardımını istediler ve ovalardan atıldıkları için de, Arablar, ancak müstahkem mevkileri işgal etmişlerdir.

İkinci teşebbüs, yedi sene daha sonra, **Hişam ibn Abdülmelik**'in hilâfetinde oldu. Bunun plânını الكامل: "Olgun" lâkabı almış vâli **Eşres ibn Abdullah** hazırlamışdı; düşüncesi, şübhesiz, Seyhûn'un karşı kıyısındaki güzel ülkeleri harâb eden harbe son vermek idi. Emîrin aldığı tedbirleri teferrüatlı bir şekilde anlatan bir rivâyeti Taberî'ye borçluyuz, ki bunun baş tarafı hayli câlib-i dikkattir *(Taberî* II, 1507 vd.) **Eşres**'in emri şöyleydi:

"Mâverâünnehirdekileri İslâma dâvet etmek üzere, bana zühd ve
23 fazîlet sâhibi bir zât bulun". Kendisine Benû Dabbe'nin mevlâsı **Ebû's Saydâ' Salih ibn Tarîf** tavsiye edildi. Bu zât farsçayı bilmediği için, tercüman sıfâtiyle yanına **er-Rebî' ibn İmran et-Temîmî** verildi. **Ebû's-Saydâ**, yeni mühtedîlerden kat'iyyen cizye istenmiyeceği emrini alarak Semerkand'a gitti, ayrıca, şâyed tahsildârlar emîr'in sözlerine uymayı reddecek olurlarsa, kendisine yardımcı olacaklarına dâir arkadaşlarından söz aldı.

88) **Taberi** II, 1354.
89) *A.e.* 1365.
90) *A.e.* 1418, 1439 vd.

İsmi غوزك **Gozek** olan Soğd meliki, hükümetin tahsildârı **Hasen ibn Ebi'l-Amarrata** ile birlikte Semerkand'da oturuyordu. Tahsildar iyi niyyet sâhibi bir kimseydi, Arab fethine, vatandaşlarının ekserisinden farklı bir nazarla bakıyordu, (gerçeği söylemek gerekirse) bu fethin, dînin ancak pek az nisbette hisse sâhibi olduğu bir müdâhaleden başka bir şey olmadığının farkına varmamış değildi[91]. **Ebû's-Saydâ**'nın gayretleri, tabîi ki onun yardımlariyle evvelâ istenen başarıya ulaştı. İhtidâlar çoğaldı, câmiler inşâ edildi. Bu güzel neticeler melik **Gozek**'in hoşuna gitmiyordu, çıkarını düşünen bir adam sıfatiyle, bu işte, hükümetin ve kendisinin gelirlerinden mühim mikdarda azalma görüyordu. Duyduğu endişeleri **Eşres**'e bildirdi, o da, tahsildâra şöyle yazdı: "Haraçta müslümanlar için kuvvet vardır, bana bildirildiğine göre Soğdlular gönülden değil, fakat cizyeden kaçmak için islâm olmaktadırlar. Üzerlerinden harâcı kaldırmadan önce yeni mühtedîlerin sünnet olup olmadıklarına, farîzaları yerine getirip getirmediklerine bakasın". Emîrin (vâlinin) iyi niyyetleri, melikin delilleri karşısında eriyip gitmişti. Tahsildâr **İbn Ebî'l-Amarrata** [Harac vazifelerinden] azledildi ve onun yerine **Hâni' ibn Hâni'** getirildi, yardımcılığına da bir İranlı **el İşhîz** الاشحيذ verildi.

Bunlar şüphesiz **Ebû's- Saydâ**'nın eserini yıkma emri almışlardı. Mühtedîlerin: "Niye bizden hâlâ cizye isteniyor? Biz Arab olmadıkmı?" şeklindeki talebleri boşa gitti. **Ebû's-Sayda**'nın îtirâzı yine havada kaldı. **Eşres**'e gönderilen bir yeni mektuba sâdece şu cevab geldi:"Müslüman olanlardan da, eskiden olduğu gibi, cizye alınsın". Ümidleri kaybolan mühtetediler, Arablardan ve Mevâlîden, asker ve ilâhiyatçı ileri gelen kimselerin desteğinde, isyankâr bir davranış içine girdiler. Hükümet tarafından mer-
24 kezden gönderilen bir kumandan (fitnenin) isyânın elebaşılarını tevkîfe girişti. Müteâkıben toplu bir mukavemet vukû buldu. Vergiler zorla alındı, ödeme imkânı olmayan Duafâ'ya bile istisnâda bulunulmadı.

Bu rivâyette mevcûd vâkıaları münâkaşaya geçmeden önce, yine Buhârâlı târîhçimize kulak verelim.

Taberînin bir tek işâretinden anlaşılabilmektedir ki (II, 1508, str. 12) **Eşres**'in teşebbüsü, Soğd'a inhisar etmemiş, Buhârâda dahî bunun neticeleri hissedilmiştir. İşte Nerşahî'den öğrendiklerimiz (**Schefer**, *Chresomathie persane*, I, s. 42 vd., matbûda s. 58): "**Esed ibn Abdullah**

91) Ben bunu, 7000 Türkün beklenen hücûmu kendisine haber verildiği zaman verdiği cevabdan çıkarıyorum, "Bize onlar hücum etmedi, bilakis biz onlara hücum ettik, ülkelerini ele geçirdik ve onları köle yaptık", **Taberi** II, 1485. Birazdan görceğiz ki böyle düşünen tek kişi o değildi.

Horasan vâlisi iken[92], Buhârâ'da, halkı İslâma dâvet eden bir zât zuhûr etti. Halkın ekserîsi kâfirdi ve bu yüzden cizye ödüyorlardı. İçlerinden bâzısı iknâ oldu islamlaştı. **Buhârâhode Tağşâde** buna müdhiş sinirlendi, zirâ kalben kâfirliğinde berdevamdı. **Esed ibn Abdullah**'a, Buhârâda bir adam çıkmış, şehri karıştırıyor ve senin aleyhine ateşli muhâlefet yapıyormuş, diye yazdı. Şöyle devam ediyordu: "Onun arkasından gidenler müslüman olduklarını iddiâ etmektedirler, fakat yalancıdırlar, müslümanlıkları ancak ağızlarındadır, eski sapıklıkları kalblerinde hâlâ köklü bir şekilde durmaktadır. Şehri karıştırmak, hükümeti güç duruma düşürmek ve cizye gelirini kurutmak için bu iddiâdan meded ummaktadırlar". Bunun üzerine **Esed ibn Abdullah**, vekîli **Mukâtil Şerîk ibnu'l-Hâris**'e? yazdı, bu adamların yakalatılıp **Tağşâde**'ye, haklarında istedikleri gibi hareket etmesi kaydiyle, teslîmini emretti. Rivâyete göre bu yeni mühtedîler, büyük câmie ilticâ edip, yüksek sesle orada şehâdet getiriyorlar ve :Vâ Muhammed,vâ Ahmed diye ba-
25 ğırıyorlardı[93]. **Buhârâhode** bunların dörtyüzünü katlettirip, kellelerini îdâm tahtaları üstüne sıralamıştır. Kimse çıkıp ta onların lehine şefâatte bulunmak cesâretini gösterememiştir. Geri çalanlar, **Esed ibn Abdullah** adına esîr edilerek Horasan'a gönderilmişlerdir. Ölümden kurtulanlardan hiçbiri İslâmdan ayrılmadı, hepsi ona sâdık kaldı ve **Esed ibn Abdullah**'ın himâyesinde onu tatbik ettiler[94]. **Tağşâde**'nin ölümünden sonra Buhârâ'ya geri döndüler:".

Nerşâhî'nin sağladığı mâlûmâttan bu mevzûda faydalanarak anladım ki bunlar, Taberinin rivayetini tahkik bakımından müstesnâ bir

92) Biz, burada anlatılan hâdiselerin **Eşres**'in emirliği zamanında vukû bulduğunu kabul ettiğimize göre, müellifle aynı görüşte değiliz demektir. **Esed ibn Abdullah**, 106–109 [724–727] ve 117–120 [735–738] senelerinde olmak üzere Horasanda iki defa vâlilik yapmıştır. 109 senesinde yerine **Eşres** geçti ve aslında halefinin vâliliği zamanında cereyan etmiş şeylerin onun emirliği zamanına konulmuş olması bence imkânsız görünmemektedir. **Taberi, Esed**'in idâresi zamanında Mâverâünnehirlilerin islâmlaştırılmasına müteveccih bir teşebbüsten kat'iyyen bahsetmemektedir ve **Nerşahî**'nin *Tarihi* (en azından onun elimizde bulunan muhtesarında) isimler ve tarihler ekseriya pek yanlıştır. İki misal vereyim: s. 16, "**Kuteybe ibn Muslim** Buhârâyı **Muâviye**'nin (siz I. **Velîd** okuyunuz) zamanında fethetti. **Tağşâde**, ki Buhârâhode idi, **Kuteybe** tarafından bu makamda bırakıldı. **Nasr ibn Seyyâr**'ın devrinde ve **Kuteybe**'nin ölümünden iki sene sonra Horasan vâlisi **Ebû Muslim** tarafından Semerkandda öldürüldü. Otuz iki sene iktidarda kalmıştı". Halbuki **Kuteybe** 96 [715]' da ölmüştür, **Ebû Muslim** iktidara ancak 129'da [747] gelir ve **Tağşâde**'nin ölümünün gerçek tarihi hicrî 121'dir [739]. S. 43: "156 (772) senesinde **Mervân** oğlu **Abdullah** oğlu **Esed** öldü". **Esed** 120'de [738)] ölmüştür, dedesinin adı da **Yezîd**'dir.

93) Mazlumların feryâdı için bk. **Belâzurî**, *Ensab* 336 vd. **Hamza İsbahânî**, s. 208. [?]

94) Aslında onlara hürriyet veren **Esed**'dir, bk. **Taberi** II, 1611, burada şöyle deniyor:"–sene: 119–[737] **Esed** Horasan dihkânlarına, ellerinde bulunan müslümanlarla değiştirmek üzere Türk kızları gönderdi". **Nerşahî**'den Buhârâ'da vuku bulan hâdiseleri öğrenmemiş olsaydık, bu küçük bilgi tamâmiyle izah edilemez olarak kalacaktı.

kıymet taşımaktadır. Hiç şübhe yoktur ki, Nerşahînin bize öğrettikleri, Arab târihçinin pek muhtasr olarak naklettiği kaynak dışında hiçbir yerde bulunmamaktadır. Şâyed arab târihçi, hâdiseleri bize Emevî gözlüğü ile aktarıyorsa, Buhârâ târihçisinin bize muhâfaza ettikleri, hem de eski mühtedîlerin ağzından derlenmiş mahallî rivâyeti aksettirmektedir. Bu sonuncunun dikkate değer rivâyetini okurken beni bilhassa ilgilendiren husus, orada II. **Ömer** ve **Eşres** tarafından getirilen tatbîkâtla, hem o ülke beylerinin, hem de hazîne çıkarlarının zararlı çıktıkları faraziyesinin teyîdini, bunun yanı sıra, başarısızlığı, en başta bu meliklerin çıkardıkları engellerde aramak gerektiğini görmek olmuştur. Müellefimiz ne derse desin, yeni mühtedîlere karşı **Buhârâhode**'yi şiddete sevkeden husus, kat'î sûrette, dînî kin değildir. Herşey, kendisi de İslâm akîdesine bağlı olan, fakat teb'asının İslâmı kabûl etmesi sonunda, onları istediği gibi sömürebilme tek imkânının elden gittiğini gören bir zâlimin tiksindirici şiddetini göstermektedir. Gördüğümüz bir diğer çirkin taraf, az önce kaydedilen kısımda olduğu gibi, arab memûrun, İslamın intişârı aleyhine olan bir harekette, zâlimin yanında yer alıyor olmasıdır.

Böylece açıklık kazanıyor ki, Irak'ta olduğu gibi Horasan'da da, Ömer'in nizâmı önüne uzun müddet büyük engeller çıkarılmıştır. Cevablı olarak suâli tekrarlıyayım: Bu derece iğrenç haksızlıkların devamına ne sebeb vardı? Sebebi, bu engeller, işgal edilmiş memleketin halkı ihtidâ
26 ettiği takdirde bütün hikmet-i vücudünü kaybedecek bir işgâli ayakta tutmaya yarayacaklardı da onun için. Hicretin ilk asrı Arabların ekseriyeti muhakkak ki böyle düşünüyor değildi. Onlar (biliyoruz), metbû halktan alınan ganîmet, kendilerinin İslâma olan içten bağlılıklarının meşrû meyvesidir inancı içinde yaşıyorlardı. **Muhammed** dîninin âlemşümûl temâyülleriyle bu nəzariyyenin arzettiği tezâdın farkında değillerdi. Öyleyse, müslüman ülkesinin Doğu eyâletlerinde, İslâm kânunlarının daha az kısıtlı bir anlayışı lehinde bir hareketin, Arab ve Emevî aleyhtârı bir mukâvemet şekli almaya yönelmiş bir hareketin zuhûr ettiğini gördüğümüz zaman ne fâtihlerin ve ne de hükümetin, onların haklı talebleri karşısında boyun eymeye yanaşmamış olmalarına şaşmanın âlemi varmıdır?

VI

[II.Ömer.in Mevâlî Siyâseti ve Neticeleri]

Büyük otorite sâhibi bir müellifin ifâdesine göre, **Haccâc**'ın emriyle şehirlerden sürülmüş Basra ve çevresi mevâlîsi (bk. yukarıda s. 17) açık yerlerde toplanmışlar ve nereye gideceklerini bilmedikleri için Vâ

Muhammedâ diye bağrışarak dönünüp durmuşlardır. "O zaman, bir kısım Basralıların, tedbîl-i kiyâfet ederek onlara doğru gittikleri ve onlarla birlikte dövündükleri görüldü"[95]. Bir diğer kaynak[96], bize bu Basralıların: القراء Kurrâ, Kur'ân okuyucuları, yâni meslekten ilâhiyatçılar olduğunu söylemektedir. Daha sonra aynı ilâhiyatçıların, **Abdurrahmân İbnu-l-Eş'as** isyânında, kendi vatandaşlarını hükûmet askerlerine karşı ateşli nutuklarla yıkılmaz bir muhâlefete teşvik ederek, çok faal bir vâzîfe aldıklarını görüyoruz. Ne dediklerine kulak verelim:[97] "Yeryüzünde Emevîlerden daha zâlim, onlardan daha adâletsiz kimseler görmedik, bu yüzden onlarla harbetmekten kat'iyyen çekinmeyin, bu zâlimlerin kökünü kurutunuz, zulümlerine ve dînî kayıdsızlıklarına son veriniz". Bu tahrik edici sözler pek âlâ göstermektedir ki, bahis konusu Kur'ân okuyucuları bizzat mühtedîlerdi ki, meslekleri onları, vatandaşlarının kaderini paylaşmaya müsâade etmiyordu. Her ne olursa olsun, mazlûmların, iktidardaki sülâle nezdinde dahî itibarları pek yüksek olan bu sınıfın, hiç olmazsa, sempatilerine güvenebildikleri görülmektedir.

Bu Kurrâ, Emevî idâresinden nefret eden tek kimseler değildi.
27 Hemen hemen aynı sıralarda [Sene: 77/696] Irak'ın kuzeyinde, bir asil Kureyşlinin, **Muğire ibn Şube**'nin oğlu **Mutarrif**'in isyânını görüyor olmamız, ki o da idârede adâlet ve hakkâniyet istiyordu[98], devrin mâhiyetini göstermektedir. Okuyucu bu zâtın isyânını **Weil**'ın eserinde bulabilecektir *(Gesch. d. Khalifen*, I, 422). Teşebbüssünün meyvesini verebileceği devir henüz gelmemişti ve **Mutarrif** bunu hayâtiyle ödedi. Mâmâfi bu teşebbüs başarı kazanamamış olsa bile, onun temelini teşkil eden adâlet arzûsu ortadan kalkmadı; **Mutarrif**'in ıslâhatçı temâyülü, kendisinden daha az meşhur olmayan bir başka Kureyşlide, **Ömer ibn Abdulaziz**'de yeniden tezâhür etmektedir.

Batılı yazarlar bu halîfenin giriştiği ıslâh hareketlerini pek menfî şekilde yorumlamışlardır ki, bu ıslâhâtın hedefi, Mevâlîye, eskiden sâdece müslüman Arabların istifâde ettikleri hakları vererek, yâni onları kâfirlerin verdiği vergiden muâf tutup yıllık atiyyelere iştirak ettirerek. İslâmın intişârına sed çeken engelleri yıkmaktı[99].

---

95) **Belâzuri,** *Ensab*, s. 336 vd.

96) **Taberi** II, 1123.

97) **Taberi** II, 1086, krş. 1116 (14).

98) **Taberi** II, 980: [أمرني] بالحكم بالحق والعدل في السيرة

99) Krş. **Von Kremer,** *Culturgeschicte* I, 174 vd. **Müller,** *Der Islam in Morgen. und Abendland*, I. 438 vd.

Ve gerçekte, içinde bulunulan şartlar, **Hz. Ömer**'in nizâmına tam bir dönüşten çok daha başka tedbirler gerektirirken, Emevî halîfesininkiler, ancak, hükümetin gerçekleştiremiyeceği ümidler uyandırmaktan öteye geçemedi. Irak'ta yeni atiyyeler, (evvelce görmüş olduğumuz vechile), cizyenin kaldırılmasiyle Horasanda mühim kayıblara uğrayan hazîneyi tamtakır etti ve mâliyedeki bu bozukluk, halîfenin vefâtından sonra, eskisinden daha adâletsiz bir mâlî siyâset güdülmesine yol açtı.

Buna rağmen **Ömer ibn Abdulazîz** tarafından alınmış tedbirleri pek sert şekilde mahkûm etmekten sakınmak gerekir. Zîrâ bu halîfeye karşı **Haccâc ibn Yusuf**'un tarafını tutmak isteyeceklerin önüne aşağıdaki sualleri koymanın yerinde olacağına inanıyorum: 1. Emevî imparatorluğunu mahvolmakla tehdîd eden, durumları birbirinden pek farklı ırkları aynı seviyeye getirme teşebbüsü Emevîlerin yararına değilmiydi? 2. Bu, şâyed hânedânın menfaatine değildiyse, İslâmın menfaati böyle bir tesviyeyi îtirazsız gerektirmiyormuydu? Bu suallerden sonuncusuna ümid ederim karşı çıkılmayacaktır. **Ömer**'in askerî teşkîlatı, II. **Ömer**'in hükümdarlığından önce vazîfesini tamamlamışdı. **Velid**'in hilâfeti zamanında Arab fethi, artık aşamıyacağı veya zorlukla aşabileceği hudûda ulaşmıştı. Batıda Pireneler, Doğuda Orta Osyanın geniş havzası, İslâm ordularının tabii engelleri idiler. Dâhilî ıslâhat zamanının gelmiş olduğu
28 zannediliyordu. **II Ömer** buna kâni idi ve yeni fetihlere karşı çıkıyordu[100]. Halîfenin hatâsı dînî muhâfazakârlığı oldu; adaşı ikinci Hâlîfenin hâtırasına olan zâhidâne bağlılığı sonucu, Onun nizâmını temel alacak ıslâhattan başkasını istemiyordu. Halbuki günün îcabları bu nizâmın tamâmen terkini gerektiriyordu. Eyâletlerde yerleşmiş Arab birliklerine, devletin yardımına artık bağlı kalmamaları için, başka işler gerekecekti. Hudud askerlerine topraklar tahsis edilecek yerde, **Ömer**'in kânunları onları bundan menetmişti. Yıllık atiyyeler tedrîcen kaldırılacak yerde, bunlar Mevâlîye dahî verilmiştir. Devlet kasalarının boşalması neticesini doğuran bu dağıtım, aslında faydalı bir tedbîrin yerine getirilmesini de engellemiştir: Yeni mühtedîlerin cizye'den muâfiyetlerini. İşe bu zâviyeden bakınca, II. **Ömer**'in hükümeti, sülâlenin îtibârına, **Haccâc İbn Yûsuf**'un idâresinden bile ağır bir darbe vuruyordu. Uyandırılmış ümidler asla sönmedi ve gayr-ı Arab daha da büyük sabırsızlıkla kurtuluşlarını bekledi durdu, ki, (bilhassa **Hişâm**'ın hilâfeti zamanında ortaya çıkan[101] mâlî tutum onlara daha tahammül dışı görünüyordu.

---

100) Bk. yukarda, s. 22.

101) Irak için bk. **Yâkûbî** II, 376.

VII

[Hâris'in İsyânı]

Emevî idâresince girişilen ıslah hareketinin seyrinde bizi en fazla ilgilendireni Horasan'dakidir. Zirâ (bilindiği üzere) onların imparatorluklarını yıkacak darbe oradan gelecektir. Ve sevindirici olan taraf, rivâyet edilen hâdiselerin, bu ülkedeki gayr-ı memnunlar fırkasının gösterdiği gelişmeyi, sâir yerlerden daha sarâhatle çizme imkânını bize veriyor oluşudur.

Daha yukarıda gösterdik (bk. s. 23) ki, Soğdluların yeni vergi taleblerine boyun eğmeleri, nüfuz ve îtibâr sâhibi bâzı kimselerin hiçbir îtirâzı olmadan kabûl edilivermiş değildir. Onlrın başında iki mevlâ bulunuyordu, birisi tanıdığımız **Ebu's-Saydâ**, diğeri **Sâbit Kutne**[102]. **Sâbit**, Horasanda isim yapmış, halkça sevilen bir kimseydi, müstesnâ bir şâirdi, şiirleri kısmen *Kitâbu-l-Ağânî*'de bize kadar ulaşmıştır (c. XIII, 49–65). Mâverâünnehir Türklerine karşı açılan harblerde şöhret yapmış bu
29 amansız kâfir düşmanı harb meydanında ölmüştür[103]. Meşhur Yezid ibnu'l- Muhelleb'in dostluğunu kazanmış ve onun emîrliği zamanında mühim mevkilerde bulunmuştu[104]. Bu durumu sâyesinde Arablar onu kendilerine müsâvî sayıyorlardı ve bizim için de, onu yakından tanımak pek büyük değer taşımaktadır. Semerkand vâlisi, Soğdluların mukâvemetini kırmak için **Ebû's-Saydâ** ile birlikte onu habse attırmıştır ve bu tedbir istenen başarıyı sağlamış görünmektedir. Mâverâünnehirde mâruz kaldıkları kötülüklerin neticesinde[105] Türklerin giriştikleri istîlâ hareketleri zihinleri bir müddet işğâl etti ve bir defa daha gayr-ı memnunlar ile hükümeti, müşterek tehlikeye karşı birleştirdi.

Hâris ibn Sureyc ibn Verd ibn Sufyân ibn Mucâşiy isminde bir Temîmî[106], bu harbde temâyüz etti, **Sâbit** ve **Ebû's-Saydâ** tarafından başlatılan mukâvemeti devam ettirmek bu zâta nasib oldu [Sene: 116 /734].

Zâhid ve ıslâhatçı bu sofu müslüman, bâzan Arabların yanında Türklere karşı harbetmektedir, bâzan Türklerle birlik olup Arablara veya vergidaşları ile birlikte hükümete karşı çarpışan, âsî ve Mesih rolüne bürünmüş bir mazlumlar kurtarıcısıdır. **Hâris İbn Sureyc**'in şahsiyeti bu şekilde görünüyor. Şübhesiz acâib bir çehre, fakat yaptığı işler, Horasan harekâtın-

102) **Taberi** II, 1509

103) **Taberi** II, 1514 vd.

104) *Ağânî* XIII, 49.

105) **Taberi** II, 1510: Soğd ve Buhârâ islâmdan çıktı ve Türklerden yardım istedi.

106) **Taberi** II, 1513. **Taberî** sâdece şu iki ismi vermektedir: *Hâris ibn Sureyc*, ismin tam şekli *MS* 332 **(Warner)** s. 390'da bulunmaktadır.

da muammâlı kalan noktaları gâyet iyi aydınlatmaktadır. İşte hikâyesi[107]: Rivâyete göre, Emîr **Eşres'in** vâliliği zamanında **Hâris**, Türklere karşı açılan harbde faal bir hisse sâhibidir. Altı sene daha sonra, Horasan vâliliğine **Eşres'in** yerine **Cuneyd**, onun da yerine **Âsım ibn Abdullah** geçtiğinde, **Hâris** rol değiştirdi. Onu Tohâristan'ın küçük şehri النخذ Nehuz'dan hareketle hükümet merkezine doğru yürüyüşe geçmiş görüyoruz. Taraftarlarını (birbirine düşman iki kabîle olan Muzar ve Yemen'e mensub) Arablar ile (Dihkân) İranlılar teşkil etmektedir. Talep ettiği şey, Kur'ân, Sünnet ve ekseriyetin tasvîbini kazanmış bir idârenin seçimi idi[108]. **Hâris**, Seyhûn nehrinin kıyıları boyunca sıralanmış şehirleri derhal ele geçirdi, fakat hükümet merkezi onun hücumlarını püskürttü. Emîr **Âsım** ile girişilen müzâkereler, ki bir anlaşma ile sonuçlanacaktı, tâze kuvvetlerin desteğindeki yeni vâli **Esed ibn Abdullah'ın** gelişiyle kesildi. **Hâris**, bu kuvvetlerin önünde, giriştiği fütûhattan vazgeçip Tohâristana, daha sonra da Mâverâünnehir'e çekilmek zorunda kalmaktadır (hicrî 118 [736]). O andan îtibâren, Arablara karşı harbetmek üzere Türklerle birleşir. 120 [738] senesinde **Nasr ibn Seyyar**, Halîfe **Hişâm** tarafından Horasan vâliliğine tâyin edilmiştir. Sülâlenin en kâbiliyetli hizmetkârlarından biri olan **Nasr**, nihayet Mâverâünnehirde sükûneti sağlamayı başarır (sene: 123 [741]). Halîfeden **Hâris ibn Sureyc'in** affını sağlar (126 [744]). Fakat II. **Velîd'in** ölümünden sonra Sûriye'de patlak veren kabîleler kavgası eyâletlere yayılmıştır. Horasanda, husûsiyle merkez şehir Merv'de Yemenliler **Nasr'a** cebhe alırlar. Onların yardımiyle **Hâris**, ki Emevî idâresinden dâimâ gayr-ı memnundur, **Nasr'ı** merkezden atmayı başarmıştır. Fakat birbirine tamâmen zıd menfaatler peşinde koşan her iki fırkanın birliğini bozan anlaşmazlığın çıkması gecikmedi. Bunun akabinde Yemenlilerin, **Hâris'in** taraftarlariyle açıkça mücâdeleye girdiklerini ve bu harbin ancak **Hâris'in** (128 [746] senesinde) katliyle bittiğini görüyoruz[109].

Kolayca isbat edilebilir ki, bu isyân hareketi, daha evvelki hareketin bir devamından başka bir şey değildi, nitekim **Hâris'in** iki yardım-

---

107) Burada ele alınan hâdiseler, benim *Opkomst der Abbasiden* isimli eserimde vardır, s. 51 vd.

108) الرضى . Bu kelimeyi evvelâ tahtında müstetir من آل النبى Peygamber evinin seçkini" ibâresiyle tamamlamak gerekeceğini düşünmüştüm, krş. **Quatremère,** *Journal Asiatique*, Oct. 1835, s. 327. بتوليته (المسلمون) من رضي الناس ve فيها هم التي مثل الحال على لأنفسهم يرضون من tâbirleriyle yaptığım karşılaştırma (**Taberi** II, 499, 15, ; 984, 16 krş. 488) bana, metinde verilen tefsir şeklini tercih ettirmiştir. [Krş. **Taberi** II, 1988, **MSH**].

109) Çinli yazarlar kahramanımızı Mu-lu'lu **Hu-lo-chan**, yâni Merv'li **Hâris** şeklinde zikrederler. **Bretschneider,** *on the knowledge possessed by the ancient Chinese of the Arabs and Arabic colonies*, [Arablar ve Arab müstemlekeleri hakkında eski Çinlilerin sahib olduğu bilgiler] s. 9 Bu bilgiyi de **Goeje'ye** borçluyum.

cısı **Bişr ibn Curmûz** ile **Kâsım eş-Şeybânî**, Soğd fitnesi sırasında da bir rol almışlardı[110]. Âsilerle aynı dâvâyı paylaşan dihkânlar, ülkenin beyleriyle hükümetin tahsildarlarının zulmüne uğramış küçük toprak sâhibleridir (bk. s. 20). **Hâris**'in taraftarlarından bir kısmını "köylerin sâkinleri" teşkil etmektedir, ki bunlar, Tirmîz kapıları önüne ağlamaya ve Benû Mervân'ın adâletsizliğinden şikâyete gelmektedirler[111]. Başta gelen taleblerinden birisi, âdil memûr tâyini olmuştur. Taberî'den anlaşılıyor ki (II, 1918 vd.), hükümet bu mevzûda onlara tâviz vermeye kendini mecbûr hissetmiştir. Her iki taraftan, memûrları seçmek ve haraç ödeyen halkla geçici bir uzlaşma (modus vivendi) yaratmakla vazîfeli iki geçici görevli seçilecekti. Bununla beraber bu tâvizlerin tesirsiz kaldıkları
31 görülmektedir. Emîrin çevresindeki adamlar bile mâhâliflerle anlaşmakta müterəddid kalmışlardır[112].

Fakat **Hâris** ve taraftarlarının hissiyâtını bize en iyi aydınlatan şey, onlara verilen "Mürcie" ismidir[113].

[Mürcie]

"Hâricîler" fırkası, üç halîfeyi, yâni **Ali, Osmân** ve **Muâviye**'yi, bütün taraftarlariyle birlikte kâfir ilân etmişti. Mürcie fırkası bu hükme muhâlif kalmıştı. Allahın tek olduğuna şehâdet eden her şahsın, işlediği günahlar (siyâsî kanâatleri de dâhil) ne olursa olsun, kıyâmet günü ancak Allah tarafından kâfir ilân edilebileceği görüşünde idiler: dindaşlarının îmân durumunu Allâhın hükmüne (..... ediyor) "bırakıyorlardı" [krş. 9. Tevbe, 106][114].

Daha sonraları, imâmet meselesi bir kenâra itildiği ve yeni mühtedîlerin durumu her şeyin önüne geçtiği sırada, Mürcie'nin, Arablarla gayr-ı Arablar arasındaki menfaat didişmesinde aynı uzlaştırıcı rolü oynadığını görmek çok dikkat çekicidir. Herkes mâdem müslümandır, o halde, onlara göre, hükümetin mühtedîlere kâfir muâmelesi etmeye hakkı yoktu; bu çeşit âdaletsizlikleri işleyen bir hükümete karşı harbetmeyi de uygun görüyorlardı[115]. Mâverâünnehirde cereyan eden şiddet sahnelerini kavra-

110) **Taberi** II, 1868. Krş. *a.e.* 1508.

111) **Taberi** II, 1583.

112) **Taberi** II, 1920.

113) *A.e.* 1575.

114) "*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*"ta çıkmış olan "*Irdjâ*" isimli makâleme bakınız, XLV, s. 161 vd.

115) *Ağânî*, XIII, 53, 55. **Makrîzî**, *Hıtat* II, 349 (**Cehm İbn Safvân** جهم بن صفوان). Irak'ta âsî **Yezîd İbn Muhelleb**'in (ö. 102 /720] cebhesinde çarpışan Mürciîler görülmektedir, **Taberi** II, 1349 vd.

dıktan sonra, onların, "bir günahsızın kanını dökme"yi bilhassa takbîh edişlerini işitmekten, "bütün müslümanların din kardeşi oldukları"nı beyan edişlerini görmekten hayrete düşmüş değiliz[116]. Nihayet onların istedikleri, İslâm nazarında, ırklar arasında kat'iyyen bir farkın olmadığı idi.

Hâris'in taraftarlarının ekserîsi şübhesiz bu kanâatteydi; bâzıları daha da uzağa gidiyor, "Tevhîd akîdesi"ne ahlâkî ve derûnî bir dînî mânâ atfediyordu ki, bu onlara göre, kalbî bir akîde, hâlisâne bir inanç olacaktı. En ileri mürciîlerden birisi olan **Cehm ibn Safvân**'a, ki **Hâris ibn Sureyc**'in kâtibi idi[117], aşağıdaki sözler isnâd edilmektedir:" İmân
32 Allahı kalben tanımaktır. bir kimse ağziyle hıristiyan veya yahûdî olabilir fakat kalben müslümandır"[118]. Görüldüğü üzere **Cehm**'in nazarında hakîkî İslâm ile hakîki îmân birbirinden farklı bir şey değildir. Böyle bir akîdenin sâhiblerinin, İslâmın şeklî farîzalarını takbîhe kalkışmış olması gâyet tabii idi[119]. İnsanın hemcinslerine karşı olan vazîfelerini bunlar Kur'ân ahkâmının harfiyyen tatbîkinin bile üstüne çıkarıyorlardı. Bu nokta-i nazardan bakılınca, işbu Horasanlıların Mürciîliği, Arab idâresinin şekilde kalmış İslâmlığına karşı ahlâkî bir aksülamel olarak görülmektedir ki, bu idâre, mîllî tazyik altında, bütün teb'asını "din kardeşleri" olarak görmeyi istememekte direniyordu.

Hâris'e, Türklerle birleşmiş olması şeklinde yöneltilebilecek suçlamaya gelince, zannederim bunun hallini, mağlub bir adamın intikam arzusunun ötesinde, başka âmillere bağlamak lâzımdır. Her nekadar Arabların (Emevilerin) dâvâsından ayrılmış olsalar da, Buhârâ ve Semerkand bölgelerinin yeni mühtedileri bu yüzden islâmı terkedecek değillerdi. Nitekim **Hâris** ile birlikte sürgünden dönen kimseler arasında bir kâdîdan bahsediliyor olması[120], bana göre, Türklerin yanında diğer müslümanların da mevcûd olduğuna delildir. Şübhesiz bunlar, **Hâris ibn Sureyc**'e yardım ederek siyâsî haklarını yeniden ele geçirmek isteyen Mâverâünnehir mühtedîleriydi.

Sözlerimize devam etmeden önce, evvelce zikredilen vâkıaların dehlizinde delillerimizin ipini kaybetmemek için geride bıraktıklarımıza kısa bir göz atmak gerekecektir.

---

116) **Taberi II**, 1931 vd. *Ağânî* XIII, 52 (19).

117) **Taberi**. II, 1918 vd. ; 1924.

118) **İbn Hazm**, MS de Leyde II, v.1, r [**Fasl**, IV, 204].

119) *Zeitschrift d.D.M.G.H*, II, s. 170.

120) **Taberi** II, 1 68 [مضرس بن عمران]

Elimizdeki bilgilere dayanarak, metbû halkların siyâsî ve ictimâî durumlarını çizmiş, Arab işgal tarzı devamınca zuhûr edecek zulümleri, bunların sonucu ortaya çıkan şiddetli çalkantıları yakînen görmüş bulunuyoruz. Emevîleri İslâmın menfaatlerini ciddî şekilde zedeleyecek olan bu tarzın katı müdâfîleri olarak gördük.

Araştırmalarımız bize, Hilâfetin doğu eyâletlerinde, mazlumlar lehine bir aksülamelin, Emevî idâresinin temsil edemediği daha âlemşümul bir İs-
33 lâm tesis etmeye yönelik dînî bir hareket şekli olan bir aksülamelin alâmetlerini gösterme imkânı vermiştir. Biz bu âlemşümullük temâyülünü şu ibâre ile ifâde etmiş bulunuyoruz: İslâm ırk ayırımını kat'iyyetle tanımaz.

Hâris ibn Sureyc'in Hicrî 128'de [m. 746] ölümü, bu hareketi sâdece zâhiren sona erdirdi. Müteâkıb sene **Ebû Muslim**'in isyânı patlak verdi, Emevî sülâlesini devirdi ve onunla birlikte Hilâfetin Doğu kısmındaki Arab İmparatorluğunu da.

Şu halde **Ebû Muslim** fırkasının zaferi gayr-ı Arab menşeli müslümanların hevesâtına yeni bir unsur idhâl ederek gerçekleşebilecekti.

Bu unsur Şîîlik idi.

Demek ki vazîfemiz artık şîî fikirlerin gelişimiyle meşgul olmak olacaktır.

İkinci Kısım
ŞÎÎLİK

I
[Fırkaların Doğuşu]

34 Müslüman ihtilâlci firkalarının gelişimini anlamak isteyecek târihçinin her şeyden önce bir arab devrini müstakillen ele alması gerekecektir.

Müşâhede edecektir ki, fethedilen ülkelerde Arablar arasında doğan bu ihtilalcı fırkalar, her nekadar dînî bir manzara gösterseler de, her şeyden önce, tamâmen siyâsî bir gâye tâkîb etmektedirler.

Halkı birbirinden ayıran mesele, İmâmet, yânî İslâm cemâatinin en yüksek makâmı meselesidir, Merkezi Sûriyede olan iktidar partisi, Emevî hânedânını müdâfaa eder. Umeyye evinin meliklerini ,ilk hâlîfelerin (yâni **Ebû Bekir, Ömer** ve **Osman**'ın) gerçek halefleri olarak, akrabaları (üçüncü halîfe) **Osman**'ın meşru intikamcıları olarak görür. Kendilerine muhâlif olanlar ise şunlardır:

1. Medîne fırkası, Peygamberin "müdafîleri-Ensâr", ki bunlar Arabların Yemenli kolundan geldikleri için, Benû Umeyye'nin iktidâra gelişini, eski müşrik düşmanlarının ve Mekkeli Muzarîlerin, kendilerine karşı kazandıkları bir zafer olarak kabûl ediyorlardı.

2. Şîa fırkası: Legitimiste'ler (İdârede verâsetçiler), Peygamber âilesinin, bilhassa **Ali**'nin ve neslinin hilâfet haklarının aşırı derecede müdâfîleri.

3. "Hâricîler", kim ve hangi ictimâî sınıfa mensûb olursa olsun, halîfelerin en lâyık kimseler arasından seçilmesini isteyen cumhûriyetçilerdir. Bunlar, bir halîfenin, ekseriyetin güvenini kaybettiği andan îtibâren azledilebileceği kanâatinde idiler.

Yukarıda zikrettiğimiz dört fırkadan en katısı şübhesiz Hâricîlerdi. Ötekiler, hernekadar ekseriya birbirleriyle harb hâlinde iseler de,

hiç olmazsa müşterek bir prensibe sâhiblerdi, o da halîfenin Kureyşten olmasıydı*. Hâricîlerin dışında kalan bu fırkalar birbirlerine kâfir deseler bile, bu durum onları sulh içinde birlikte yaşamaktan uzaklaştırmıyordu, yeter ki merkezî hükümet, ordularının veya parasının kudretini tesirli kılabilsin[121]. Buna mukâbil Hâricîler hiçbir tâvize yanaşmıyorlardı; siyâsî düşmanlarını kâfir kelimesiyle tavsif ediyor ve onların kâfir muâmelesi görmeleri gerektiğine inanıyorlardı. Taşıdıkları döviz: "Hüküm vermek ancak Allahın hakkıdır" idi; bu ibâre onların dilinde, kararı kılıca verdirmekten başka bir mânâya gelmiyordu.

Müslümanların Abbâsî hilâfetinin tesiri altında teşekkül etmiş târihî rivâyetlerinde, Emevî sülâlesi taraftarlarına, bizim onlara bir evvelki bölümde tahsis etmiş olduğumuz mevki verilmemektedir. Fırkaların Dımeşk halîfelerine karşı gösterdikleri muhâlefet, bu rivâyetlerde, dînî bir mücadele olarak takdim edilmiştir. Bu mücâdelede Emevî taraftarları, **Hz. Muhammed** devrinin Mekkeli kâfirlerinin ve putperestlerinin evvelce oynadıkları rolü oynuyorlardı. Bunlarda I. **Yezîd**, II. **Yezîd** ve II. **Velîd**'in gayr-ı ahlâkî hareket tarzları üzerinde bilhassa durulmakta, I. **Yezîd** zamanında mukaddes Medîne'ye gösderilen hürmetsizlik, Mekke'nin **Abdülmelik** orduları tarafından zabtı ile "Harem"in tahkîri, buna bağlattırılmaktadır. Emevî melikleri, câmîlerde, minberi halktan ayırmaya mâtuf maksûreler, mahfiller yaptırmış olmakla[122], cuma** hutbesini, cemâat dinlemeden dağılır korkusiyle, namazdan önceye almakla, ki bu sûretle Hz. Peygamber ve halefleri **Ebû Bekir, Ömer** ve **Osman** tarafından tesbit edilmiş âdetleri değiştirmiş oluyorlardı, ithâm edilmektedirler[123].

O devire âid rivâyetler, keyfiyetin bu şekilde takdîminin hatâlı olduğunu bize göstermektedir.

Şimdi biliyoruz ki, Emevî sülâlesi, Arabların ekserîsi için, birliği ve İslâm fırkasını temsil ediyordu[124], müslümanların büyük bir kısmı, iki

*Bu hüküm doğru değildir, meselâ Ensâr bu görüşte değildi, bk. "*Hilâfetin Kureyşliliği*" makâlemiz, A.Ü.İ.F. Dergisi c. XXIII, s. 160, 1978, Ankara.

121) Krş. **Taberî** II, 340 (19 vd.); 506 (16 vd.), 810. Kûfe'de şöyle deniyordu: "Bize dirhemi kim verirse, onunla birlikte harbederiz" (**Taberi** II, 683, 13), aşağıdaki hiciv dikkate şâyândır (**Taberi** II, 810): فلا في سبيل الله لاقى حمامه / أبوكم [أبوك] ولكن في سبيل الدراهم s. 192,5;

122) **İbn Rusteh**

Makrizi, *Hıtat* I, 60; V. **Gayet,** *L'Art arabe*, s. 34.

Namazdan önceye alınan hutbe Cuma değil, Bayram hutbesidir. **Goldziher bu husûsu doğru tesbit etmiş olduğu halde, gerek **V.Vloten**, gerekse bu eserin arabça mütercimleri (*es-siyâdetu'l-Arabiyye*, s. 71) zühulde bulunmuşlardır, **MSH.**

123) Krş. **Goldziher,** *Islamische Studien*, II, 41-49. [bk. n. 44]

124) Zeyl II'de tercemesi verilen metinlere bakınız.

mukaddes şehrin zabtedilişini, hâdiseye hiçbir gayr-ı dînîlik isnâd etmeden, sâdece Hicazlıların düşmanca tutumlarının gerektirdiği bir tedbir olarak görüyorlardı[125].

36 Emevî taraftarları, kendilerini, doğru yoldan sapmamış tek müslümanlar sayıyorlardı. Muhâliflerinin kendilerine yaptıklarına eşit bir şiddetle onları cehennemlik sayıyor, onlara kâfir muâmelesi yapıyorlardı[126]. Onların nazarında **Muâviye** "Allahın halîfesi", oğlu **Yezîd:** "Bütün dindarların çobanı" idi. **Abdülmelik**'i: "Doğru yolun imâmı", "Dînin duvarı" vs. şekilde isimlendiriyorlardı[127]. Dördüncü halîfe **Ali**'yi açıkça lânetliyorlardıysa, bunda kendilerini haklı buluyorlardı, zirâ **Ali**, kendi halîfeleri **Muâviye**'nin meşrû taleblerine karşı koymuştu. Nihâyet, **Ali**'nin Turâbiyye **(Ebû Turâb = Ali)** denen mutaassıb hayranları varsa, Emevî sülâlesine bayılan taraftarlar, onlarınkinden eksik değildi, bunlar "Osmâniyye"[128], sonra da "Mervâniyye"ismini almışlardı[129].

Arablar arası fırkalar mücâdelesi devri **Abdülmelik**'in hilâfeti zamânında sona ermektedir (Hicrî 65–86 [(685–705]). Şîîlerin mukâvemeti, ki evvelce Aynu'l-Verde yakınında ağır bir mağlûbiyyete uğramışlardı (H. 65 [684]), nihâyet Harûrâ harbinde ezildi (H. 67 [686])*. Hicazdaki başkaldırma, Mekkenin zabtı ve Ensâr fırkasının son temsilcisi **Abdullah ibnu'z-Zubeyr**'in ölümü ile sona erdi (H. 73 [692]). Hâricîlerle savaş H. 77 [686] senesine kadar devam etti. **Katariyy ibnu'l-Fucâ**'enin Taberistan'da ölümü ile bu da bitti.

I. **Velîd** ile **Abdülmelik**'in oğlu **Süleyman**'ın hilâfetleri, bir intikal devri, eski fırkalara dâir bize hiçbir şey öğretmeyen bir fetihler devridir.

---

125) **Ebû Sahr el-Huzelî**'nin şiirine bakınız, 17, 20 vd. mısralar, *Dîvânu Huzeyl* s. 92.

126) **Taberi** II, 414 (11 vd.), 415, 425, (5 vd.), ve bilhassa *a.e.* 469, 471 (15 vd.)

127) Kaydedilen sıfatlar şu kaynaklarda bulunmaktadır: **Belâzurî** 212, 303; *Ikd* I, 122 (16 vd.). **Taberi** II, 78, 743, 810 (5,6,) 1176 (9); krş. **Goldziher**, *a.e.*, s. 381. **Ferazdak**, s. 219, (metin) 11 vd.)

128) **Taberi** II, 340, 342, 350; **Goldziher**, *a.e.*, s. 118 vd. **Goldziher**, Emevîlerin mütaassıb taraftarlarından ayrı olarak Osmâniyye isminin bîtaraf bir fırkaya da alem olduğuna işâret etmemiştir; bk. **İbn Fakih**, s. 315: "Basra ve civarı halkı Osmâniyyedendir, (keff) bîtaraflığı tavsiye ederler ve şöyle derler: "öldüren Abdullah olmaktansa ölen Abdullah olmak evlâdır". Bunun izâhı imkânsız değildir. Pek çok kimse vardı ki, Sûriye Emevîlerine en ufak sevgileri olmadığı halde, **Osmân**'ın katline yine de üzülüyorlardı, çünkü bu zât, **(Ebû Bekir** ve **Ömer** ile birlikte), **Hz. Muhammed**'in en sâdık Ashâbından idi, (evvelce **Talha** ve **Zubeyr** ile birlikte harbetmiş olan) Basralılar gibi, Medineli Ensâr da bu Osmâniyyedendiler, **Ağânî** XV, 27 (3).

129) Bu isim, ancak Benû Mervân kolunun Dımeşk'te iktidâra geçtiği yıllarda ortaya çıkmış olabilir, krş. **Taberi** II, 804 (4). **Belâzurî** 2.221.

* **Muhtâr'ın, Mus'ab** kuvvetlerince ortadan kaldırılması, **Taberi** II, 725, 732, **MSH.**

Bununla beraber bu fırkalar (Ensâr'ınki hâric) ortadan kalkmış değillerdi.

Hâricîler ve Şîîler, Emevî kumandanlarının darbeleri altında müdhiş
37 zâyiat verdikleri için, iktidâra açıkça kafa tutabilecek kudrete artık sâhib bulunmuyorlardı, fakat bunların prensipleri, Doğu Arab imparatorluğunda vücûde gelen yeni durumlara uyarak gelişmekte devam etmiştir. Fırkalar arasındaki (Arab) siyâsî mücâdelesi, ictimâî ve dînî safhaya intikal etmektedir.

Emevîler, gördüğümüz üzere, her ıslâhâtı ihmâl etmişlerdi. II. **Ömer**'in yanlış bir muhâfazakârlıktan mülhem teşebbüsü, devlet kasalarını boşaltan ve hükümeti, **Haccâc ibn Yûsuf**'un açtığı şiddet nizâmına eskisinden daha fazla başvurmaya mecbur bırakan ihtidâları teşvik ederek, durumu daha da fenâlaştırmaktan başka bir işe yaramamıştı. O zamandan îtibâren islâmın dâvâsı Emevîlerinkinden ayrıldı. **Hâris ibn Sureyc** taraftarlarının muhâlefeti bize bunun delîlini vermiştir. Gayr-ı Arab müslümanlar, fırkalar mücâdelesine karışmaya başlamaktadır. Sülâle muhâliflerinin eski şikâyetleriyle kendilerininkiler birleşmiştir. İmâmet meselesi hiç ortadan kalkmış değildir, fakat adâlet ve eşitlik talebleri, hergün artan bir ısrarla ona eklenmiş bulunmaktadır.

Irak ve Mezopotamyada II. **Ömer**'den îtibâren Hârîcîler, zâlimleri ve kâfirleri tel'în edercek fakîr ve mazlumların müdâfileri olmaktadırlar[130]. Afrikada Hâricîlik silahlanmıştır, başlarındaki zâlimlerin azgınlıklarının sebeb olduğu tahrik sonucu çileden çıkmış Berberîler, onlarla birlik olup, Emevî vâlilerine harb açacaktır:[131]. Tâlibu-l-Hakk "Hakkın tâlibi" lâkablı Hâricî **Abdullah ibn Yahyâ**, halkın mârûz bırakıldığı alenî tazyîkât, nefret ettirici sertlik, çirkin muâmele karşısında, Yemen'de isyân etmektedir[132]. Pekâlâ görünmektedir ki bu Hârîcîler, hükümetin, kendileriyle başarı ile mücâdele ettiği o Hâricîlerin, artık aynısı değildir, o zamanlar hükümet İslâm silâhiyle harbediyordu. Şimdi artık onun veya bunun halîfeliğinin meşrûiyeti değil, gayr-ı âdil bir idârenin zulümlerine tahammül etmenin gerekip gerekmiyeceği meselesi bahis konusudur ve Hâriciler, ağır günah işleyen her müslümanın kâfirle aynı olacağı kâidesini koymaktadırlar. Eski tekfîr taktikleri yine câri idi, fakat onun tatbik edileceği yer değişmişti.

Hâricîler misâli, Mürcie fırkasında olduğu gibi, yeni durumların, fırkaların gelişimi üzerine nasıl tesirde bulunduğunu göstermektedir.

---

130) *Fragmanta*, s. 41 vd. ve *a.e.* alttan bir evvelki str. **Taberi** II, 1634.

131) Krş. **Taberi** I, 2815. III. **Zeyl**'de bu kısmı terceme ettim.

132) **Ağâni** XX, 79 (7, 8, 15). Bk. IV. **Zeyl**.

38 Bundan Emevî sülâlesi için, kendisinin tasavvur etmediği bir güçlük doğuyordu.

Eskiden siyâsî düşmanlariyle hemen hemen eşit silahlarla çarpışmıştı. Ama şimdi, onları ortadan kaldırdığına haklı olarak inandığı bir zamanda, bunlar tekrar ortaya çıkmaktadırlar, hem de kendisini savunamıyacağı silahlara sâhib olarak. Zîrâ bu ahlâkî muhâlefeti ezmek için ihtiyaç duyacağı ahlâkî kuvvetleri nereden bulabilecekti?

Hâricîlerin yeni taleblerine hükûmet ancak harble karşılık verebildi.

Son Emevî halîfesi II. **Mervân**'ın enerjisi sâyesinde, bu mutaassıblar, Arabistan, Irak ve Cezîre'de mağlub edildiler. Hânedân yine zafer kazandı fakat son kuvvetlerini de tüketti.

Bu sırada, bu defa yenilmiyecek şekilde, Şia fırkası yeniden ortaya çıktı.

Emevîlerin* Harûra'da imhâ ettikleri siyâsî bir fırkadan, Şîa, Arablara ve Emevîlere düşman bütün müslüman unsurları kucaklayan siyâsî ictimâî-dînî geniş bir teşkilât hâlinde gelişmişti.

Müteâkib bahislerde tedkîk edeceğimiz bu teşkilât bu şekilde vücud bulmuştur.

II

[Şîanın Görüşleri]

Kûfe'nin Arab Şîîleri, Emevîlerle, evvelâ **Ali**'nin hukûkunu mudâfaa etmek için, sonra da, yardıma cesâret edemeden öldürülüşüne şâhid oldukları oğlu **Hüseyin**'in intikâmı için harbetmişlerdi.

Ehl-i Beyt'e duydukları hürmet pek çok noktada aksama gösteriyordu.

Tahsîsâtlarını aldıkları hükümetin baskısı altında, Kûfeliler, ne zaman şîî dâîler onlara çağrıda bulunsalar, yaptıkları bey'ati unutuvermiş görünüyorlardı. **Muhtâr**, Mevâlîye, kendilerininkinin aynısı haklar verdiği andan îtibâren onu terkedivermişlerdir (bk. s. 16). Bu şehirli halkın âsî ve fitneci tabîatı, kendilerini köpekler gibi öldüren şu şeytan Hâricîlerle harbetmekten kaçınmaları, nihâyet kendi arâzîleri (sevâd'ları) nın, bunları "Kureyşin bahçesi" diye isimlendiren Emevîler tarafından

* Hicri 67. Senede, Harûra'da şîî **Muhtâr**'ı ezenler Emeviler değil, **İbnu'z-Zubeyr**'in taraftarlarıdır, **MSH**.

işletiliyor olduğunu görme korkusu, işte Kûfelilerin harîs Alevîlere gösterdikleri sıcak karşılamayı îzah edecek mühim âmiller bunlardır.

Fakat **Muhtâr**'ın zamanında, Şîanın epey bir kısmını tesîr altında bırakan bir başka vasıfta fikirler de görüyoruz.

Aslında gayr-ı Arab çevrelerde ifâdesini bulan bu fikirler, eski iran-
39 lıların, gnostik unsurlarla karışmış, belki de eski Babilonya dîninden gelen, kendi meşrû kırallarına yaptıkları herkesçe mâlum ibâdetin bir kalıntısı gibi görünmektedir.

Kanâat getirilmişti ki, **Hz. Muhammed**'in beşer üstü mârife'si, ki bununla O, Allahın irâdesine göre hüküm verme iktidarına sâhibdi, Peygamberin vefâtiyle varlığını kaybedemezdi, Peygamber onu, bir çeşit rûhânî mîras olarak kendi nesline bırakmış olmalıydı. Bu kimselerde, beşerî ilimler tarzında iktisâb edilmemiş, fakat doğrudan doğruya tam mârifet menbaından alınmış bir ilmin bulunduğuna inanılıyordu. Halîfe **Hişâm**'ın, vâlisi **Yûsuf İbn Ömer**'e yazdıklarını okuyalım[133]: "Kûfelilerin şu Ev Halkına (Peygamberin evine) gösterdikleri sevgiyi, onları çıkardıkları lâyık olmadıkları mevkii biliyorsun. [Kûfeliler] onlara itâati kendilerine farz kılmakta, dînî vecîbelerini ancak onların tefsîrine göre yerine getirmektedirler. Hattâ onlara, istikbal bilgisi isnâd etmektedirler".

Ne türlü rivayet olursa olsun, Kur'ânın emirlerine açıkça aykırı olan hususlar ihtiva etsin veya etmesin, şâyed o, bir (alevî) imâmın ağzından çıkıyosa, ona imân ediliyordu. Meselâ Kûfe'de, nehru Tâlût: Saül suyu (ırmağı)dır diye şarab* içiliyordu. Ceddi Hz. Peygamberin hadîsine dayanarak imam **Zeyd** az miktarda şarab* içilebileceğini beyân etmişti, nasıl ki **Tâlût** da İsrâillilere ırmağın suyunu köpekler gibi nefes almadan içmeyi yasaklamış fakat avuçla içmeye müsâade etmişti[134]. (Kur'ân, 2. Bakara, 249).

İmamların hatâ yapmazlığı inancı kalblerde kök salınca, bu inancı bizzat kendilerine ifâde ettirmek de gâyet tabiidir. **Ali**'ye söylettirilen aşağıdaki hikmeti kaydettim[135]: "Benim neslim, çocukluklarında halkın en hakîmi, büyüklüklerinde halkın en âlimi olandır, dindar ırk, benden gelen bahtiyarlar. Hakîkat şudur ki, biz Ehl-i Beyt'in ilmi Allahın ilminden gelir, biz Allahın hükmü ile hüküm veririz, bilgilerimizi sâdık bir ağızdan

133) **Taberi** II, 1682.

*V.Vloten'in Le vin (şarab) diye tercüme ettiği kelime "nebîz"dir ki, fikhî ıstılahta, küplere hurma ve üzüm konup su ilâvesiyle yapılan keskin sirke mânâsına da sâhibdir, **MSH**

134) *Ikd*, III, 417.

135) *A.e.*, II, 162.

işitmişizdir. Bizim ardımızdan gelirseniz, basîretimîzle hidâyete erişirsiniz. Hakkın bayrağı bizde dalgalanır. Kim bize [bayrağa] tâbî olursa kurtulacak, kim arkamızda kalırsa mahvolacaktır".

"Mehdî" şeref ünvânında, ki bunu pekçok alevî imâmı taşıyordu[136], aynı inanç bulunmaktadır. (Doğru yola) "yönelmiş" demek olan mehdî lafzı, *Ali*'nin neslinden birisine verilmiş olarak azçok "hata yapmazlık" mânâsını da ihtivâ eder.

Kûfe şehrinde doğan ve İslâm öncesi inançların tesîrinde kalan bu bahsettiğimiz kanâatler, tabîatiyle, ne Irak'a, ne de yeni ihtidâ etmiş halka inhisâr edecek değildi. Hoşnudsuzluk arttıkça ve Emevî hânedânının kudreti zayıfladıkça bunlar İslâm ülkesinin büyük bir kısmına yayılmıştır.

Emevîlerin, neşr vazîfesiyle mükellef oldukları dînin menfaatine olup olmadığına bakmaksızın, sâdece şahsî menfaatlerini düşündükleri husûsunun müşâhede edildiği her yerde, artık ıslah hareketini ancak Peygamber neslinin yüksek zekâsından beklemek îtiyâd hâline gelmişti.

Ve sefâlet ve hoşnudsuzluk zamanlarında, ki akıllar yollarını şaşırmışdır, fikirler henüz mayalanma safhasındadır, ekseriyetin hissiyâtını dile getirmek ve onların heveslerini istismar etmek için siyâset adamları veya cerbezeliler asla eksik olmamışdır, biz bütün hilâfet sathında, halkı Şîa çıkarlarına sâhib çıkmaya teşvik etmek gayesiyle teşkilatlanmış misyon veya da've'lerin zuhûr ettiğini görüyoruz.

Bu misyonların tesîrini iyice kavramak için, Arabların ğulât ismini verdikleri aşırı (fanatique) şîîlerle herşeyden önce meşgul olmamız gerekecektir.

III

[Şîanın Dalları]

Bana öyle geliyor ki, ğulât'ı veya aşırıları iki tabakaya ayırmak mümkündür. Arab ilâhiyatçıları bunları şîa fırkaları arasına koymuşlardır, çünkü **Muhammed** neslinin kültü onların inançlarına dâhildir.

Sebeiyye denenler (ki bunlar, halîfe **Osmân**'ın zamanında **Ali**'nin verâsetini müdâfaa eden **Abdullah İbn Sebe**'nin taraftarlarıdır), جزء إلهي ilâhî bir parça'nın **Ali**'de ve onun halefleri olan imâm'larda tecellî ettiğine

136) **Taberi** II, 546 (11), 608, 350 (14), 353 (20). **Muberred,** *Kâmil* s. 710 [1182]. Krş. **Snouck Hurgronje,** *der Mahdi*, s. 6 (n. 7).

inanıyorlardı. Onlara göre bu ilâhî cüz'ün (rûh'un) bu dünyada hazır olması zarûrî değildi. Yeni bir tecessümde yeniden görününceye kadar, semâvî meskenine çekilebiliyordu. Kaybolma devresine ğaybe" diyorlardı, yeryüzüne dönüşün adı ise "rec'a" (dönüş) idi. Herhangi bir imâmın
41 dönüşünü beklemeye "tevakkuf" deniyordu. Tevakkufu **Ali**'ye tatbik edenler şimşekte onun kırbacını gördüklerine inanıyorlardı, sesini de gök gürlemesinde işitiyorlardı. Bununla beraber diğerleri, ilâhî rûhun **Ali** nesline intikâlini kabûl ediyorlar; bir başka imâmın dönüşünü gözlüyorlardı. **Ali**'de tecessüm eden ilâhî rûhun tabiî ölümünü kabul edemedikleri içindir ki, Hâricî **İbn Mulcem** tarafından öldürülmeye bırakılan kimsenin, onun kılığına girmiş şeytan olduğunu ileri sürüyorlardı[137].

Sebeiyye akîdesi, eski ülûhiyyet tecessümü fikri üzerinde kurulmuşa benzemektedir. Aşırı şîilerin diğer dalı böyle değildir. Keysâniyye denen bu kimseler, ki ilk defa, Kûfeli âsî **Muhtar**'ın zamanında isimleri geçmiştir[138], imâmların beşer üstü mâlûmâta sâhib bulunduklarını harâretle ileri sürüyorlardı. (**Ali**'nin oğlu) **Muhammed İbnu'l-Hanefiyye**, onlara göre, her ilmin en yüksek bilgisine sâhib bulunuyordu. Her iki Seyyid (**Hasan** ve **Hüseyin**), vahyin gerçek mânâsının esrarlı bilgisini ona tevdî etmişlerdi. İlâhî kânûnun tefsîriyle ilgili her şeyde imâmın üstünlüğüne kânî oldukları için, en başta ona itâat etmek gerektiği veya daha doğrusu, ona itâat edilerek ilâhî kânûna itâat edilmiş olunacağı neticesini çıkarıyorlardı (ki bu, onları mûtedil Şîadan ayırmaktadır). **Şehristânî** şöyle diyor: "Keysâniyye şu görüşte müttefiktir: Din, bir adama itâatten ibârettir. Bu görüş onları şerîatin (namaz, oruç, hac vs.)temel erkânını bu adamlara bağlı kılmaya sürüklemiştir"[139].

Her iki Sebeî ve Keysânî akîdesini birbirinden ayıran mesâfe iyice görünmektedir. Birincisi imâmda ilâhî rûhu tecelli ettirir, onu ulûhiyete ortak kılarken, ikincisi onu tamâmen en yüksek hikmetin temsilcisi olarak

137) **Şehrestânî** s. 132 vd. [I, 290] (**Haarbrücker**'in tercemesi II, 411). **Şehrestânî** tarafından Sebeiyye'ye isnad edilen görüşler, **Taberî**'nin **Abdullah ibn Sebe**'den naklettiği (Weil I, 173) aşağıdaki görüşlerle tamamiyle benzer değildir: 1. Her peygamberin bir vasiyyi veya vezîri vardır ve **Hz. Muhammed**'in veziri sıfatiyle verâset **Ali**'ye verilmiştir. 2. **Hz. Muhammed** yer yüzüne dönecektir.

Ben **Şehrestânî**'ye tâbi olmakta tereddüd etmedim, zîra, ister **İbn Sebe**'ye âid olsun, ister olmasın, her hâlü kârda tecessüm akîdesi, evvelce **Ali**'ye isnad edilmiştir. Bk. **Tâhir el-İsfahânî Haarbrücker**'de, II, 411; **Weil** I, 259. **Belâzurî** Z.d.D.M.G. XXX, VIII, s. 391. **Şehrestânî**, s. 132 [I, 290]. **İbn Rosteh** s. 218 (6 vd.); **İbn Kuteybe**, *el Maârif*, s. 300 [622]: السبئية من الرافضه ينسبون إلى عبدالله بن سبأ ، وكان أول من كفر من السبئية [الرافضة] وقال : علي ربالعالمين

138) **Van Gelder**, *Mohktar*, s,82 vd.

139) **Şehrestânî**, s. 109 vd. [I, 236].

42 ele alıyordu. Hulâsa, Sebeiyye, imâmlarını, tabîatı îtibâriyle, ilâhî bir varlık olarak görürken, Keysâniyye ona, beşer üstü mâlûmâta sâhib üstün bir insan olarak itâat ediyordu. Her iki fırka, rec'a'yı, yâni imâmın dönüşünü kabûl ediyordu, fakat Sebeiyye'nin, imâmın semâvî bir makamdan dönüşü imkânına inandığına, halbuki Keysâniyye'nin, onun, yeryüzünün her hangi bir yerinde, dönüş sâatine kadar gizlendiğini düşündüklerine işâret etmek gerekir. Bu nokta, şübheye yer bırakmıyacak bir şekilde (**Keysân**'ın akîdesine menbûb muâasır meşhur şâirlerden) **Kuseyyir** ve **Seyyid Hımyerî**'nin[140] şiirlerinde ortaya konulmuştur, ben, (**Kuseyyir'in**) **Muhammed ibnu'l-Hanefiyye** hakkındaki şu mısralarını kaydedeceğim:

Peygamberin küçük torunu, ki ölümü tadmıyacaktır
Tâ ki ordularının başında sancak taşıya*
Radvâ'da[141] kayboldu, bir müddet görünmeyecektir.
Orada su ve bal onun yanında akmaktadır[142].

Sebeiyye, hâdiselerin cereyânı üzerindeki tesîrini hemen kaybetmişe benzemektedir[143], fakat onların tenâsüh akîdesi, şartların tazyîki altında gelişmekten hâlî kalmış değildir. Az sonra Râvendiyye'nin akîdesinden bahsetme fırsatımız olduğunda, onun yeni bir şekil altında tezâhür ettiğini göreceğiz.

Keysâniyye'ye gelince, bunların akîdesi Hâşimiyye'ninkinde, yâni **Muhammed İbnu'l-Hanefiyye**'nin küçük oğlu **Ebû Hâşim**' [Abdullah] ın taraftarlarının akîdesinde mevcuddur. Şöyle diyorlardı: "Her dışın bir içi vardır; her şahs'ın (dış şekliyle ele alınan objenin) bir rûhu, her tenzîl (vahy)ın bir te'vîli, bu dünyâdaki her resmin (misâl'in) öteki dünyada bir hakîkati vardır. Kâinâta yayılmış olan sır ve hikmetler insân şeklindeki şahısta toplanmıştır. İşte bu ilmi, **Ali**, oğlu **Muhammed**'e naklet-miş, o da bu sırrı, oğlu **Ebû Hâşim**'e aktarmıştır. Kimde bu ilim varsa, o gerçek imâmdır:[144].

140) **Seyyid** hakkında **Barbier de Meynard**'ın incelemesine bk. *Journ. Asiat.* 1874, II, s. 159 vd.

* "Önde bayrak, süvarilere kumanda edinceye dek" şeklinde tercemesi aslında daha uygun olacaktır. **MSH.**

141) Peygamber âilesinin memâliki bulunan Yenbu' yakınındaki dağ.

142) **Şehrestânî**, s. 111 [II, 241]; **Ağânî** VIII, 32; **Mes'ûdî**, *Prairies d'or*, V, 182 vd.

143) **Muhtâr**'ın (**Taberi** II, 704) ve **Abdurrahmân ibnu'l- Eş'as**'in isyânına (**Ferezdak**, *Dîvan*, s. 632; metin s. 210) bulaşmış durumdadırlar, fakat bütün mutaassıb Şîîleri Sebeiyye diye çağırmak âdet olduğu için, bu ismin aynı akîdeye delâlet ettiğinde kat'iyyet yoktur.

144) **Şehrestânî**, s. 112 [I, 243].

Hâşimiyye nazariyyesi, Şîa târihi bakımından pek büyük bir önem
43 taşır. Bu nazariyye ile, yani onun te'vîl veyâ bâtınî tefsîr sistemiyledir ki, şîîliğe, Mecûsîlerin dîninden, Manichéisme'den, Budizmden, nihâyet Arabların gelişinden önce Asyada hâkim bütün dinlerden alınma, gayr-ı islâmî pek çok unsur girmiş bulunmaktadır.

Eski akîdeler, Müslümanların muzaffer orduları tarafından sindirilmişti, bu orduların hârikulâde başarısı, ruhları **Muhammed** dîni lehine kazanıyordu. Fakat bir aksülamel vücûde gelmekte gecikmedi. Her semâvî dinde olduğu gibi, İslâmın şeklî emirlerine karşı duyulan nefret, Mevâlînin, az yukarıda sebebini belirttiğimiz hoşnudsuzluğu ile atbaşı gidiyordu. İslâmdan yüz çevrilmiyordu, zâten mürtedliğin cezası ölümdü, fakat rûhî saâdet onun dışında aranıyordu. İşte o zaman, Bâbilin, İranın v.s. nin eski nazariyeleri zihinlere geri geldi ve islâmî unsurlarla karışarak yeni sistemler teşkil ettiler ki, bunlarda bâzan derin hakîkatler hurâfât dalgalarına batmış durumdadır. Zirâ bu nevi buhranlardan sonra halkın, muhâfaza ettiği imân sâyesinde eriştiği ahlâkî sükûneti tekrar bulabilmesi, ancak yüksek ruhlara vergidir; orta zekâlar yolda kalacaklardır. Hicretin ilk asırlarında vukû bulan şey işte budur. İslâmın tesîrinden tamâmen sıyrılabilecek mânevî kuvveti kendisinde bulamıyan kimse, kendi fantezisine göre onu tefsîre başladı, ihtiyac duyduğu fikirleri ondan çıkardı, dînî tatbîkatla ilgili olup ta, kendisinin gülünç bulduğu her şeyi ondan saf dışı ediyordu. Bunun çâresi te'vil idi, yâni **Muhammed** neslinden mervî bâtınî mânâyı araştırmak. Bütün bu gayr-ı memnunları, sapıtmışları ve azgınları Şîîlikte, Peygamber Evi'nin dâvâsı etrafında birleştiren şey işte budur.

IV

[Hâşimiyye]

Kendilerine bağlanan ipe sapa gelmez nazariyeleri, imâmların bizzat nasıl karşılamış oldukları sorulabilir. Bunun cevabını târih üzerine almaktadır. Evvelâ kendilerine verilen yüksek vasıfları reddetmişlerdir. **Hz. Ali**, kendisine Allah deyen azgınları yaktırıyordu; **Abdullah İbn Sebe**'yi Medâin'e sürdürmüştür[145]. **Hz. Ali**'nin oğlu **Muhammed**, babasının hissiyâtını paylaşmaktadır. Taraftarlarının başarılarından asla istifâde

145) Şehrestânî, s. 132 [I, 289)].

etmeye kalkmamıştır. Kendisine üstün bilgiler isnâd edenleri cezâlandırıyordu[146].

44 Fakat bu pasif tavır, Emevî hânedânının zâfiyetiyle değişikliğe uğradı. Alevîler, bu cerbezeli hayranlardan sağlayabilecekleri istifâdeyi anlamaya başlıyorlardı. II. **Ömer**, kötü Hâşimîleri, fanatik **Kuseyyir**'e-gösterdikleri sevgiden tanıyordu[147]. Oysa **Kuseyyir**, bir evvelki bölümde bahsettiğimiz **Ebû Hâşim**'in dostu idi. **Ali**'nin bu torununun hissiyâtını anlatan bir kikâyeyi *Kitâbu'l-Ağânî*'den nakledelim. **Ebû Hâşim, Kuseyyir**'in yaptığı herşeyi kendisine bildirecek câsuslar yollamak âdetinde idi. Ve ne zaman onunla karşılaşsa, ona: Sen şunu şunu yaptın, şurada idin, derdi. Yine birgün ,**Kuseyyir**'in, görüşmede bulunduğu bir adama neler demiş olduğunu kendisine aynen nakledivernce, **Kuseyyir, Ebû Hâşim**'e şöyle bağırmıştır: "Sen Resûlullahsın"[148].

Hâşimiyye isimli bir fırkanın mevcud olduğunu gördük, bunlar **Ebû Hâşim**'in şahsında, imâmetin tek sâhibi yüksek bilgilere sâhib varlığı tebcil ediyorlardı, ve târihçilerin bâzı şehâdetlerinden anlaşılabilmektedir ki, bu akîdeye taraftar kazanmak için bir da've, yâni misyon teşkil eden ilk şahıs işbu **Ebû Hâşim**'dir[149].

Açıktır ki bu dâvet, her nekadar aslında dînî olsa da, sâdece şîî fanatiklere yönelik değildi; mûtedilleri, yâni şu zulüm gördükleri kimselere duydukları nefretin kendilerini İslâma saygısız davranmaya götürmemiş olanları kazanmak için, bu dâvet, şübhesiz ancak mahrem kimselere perdesini açtığı gayr-ı islâmî prensiplerle uzlaşmak mecbûriyetinde idi. Nihâyet pek muhtemeldir ki, ilerde Fâtımî sisteminin bir parçasını teşkil edecek olan tedrîcî bir sızma, Hâşimî misyonerlerince kabûle mazhar olmuştur. Bu teşkîlatın sâdece bir tek kusuru vardı, o da, dâîleri veya misyonerleri kendi reislerinin dâvâsına tamâmen bağlı ve onun arzûsu
45 önünde körü körüne eğilen kimseler farzetmesiydi; oysa, gizli bilgilerini

146) **İbn Sa'd**, *Tabakât* (MS, de Gotha 1748), **Muhammed ibnu'l-Hanefiyye** mad. [V, 77–105]: فبلغ محمداً إنهم يقولون أن عندهم شيئاً ، أي من العلم ، قال فقام فينا فقال : إنا والله ما ورثنا من رسول الله إلا ما بين هذين اللوحين ، ثم قال : اللهم حلا وهذه الصحيفة في ذؤابة سيفي "Ne zaman ki Muhammed (ibnu'l-Hanafiyye). öğrendi ki, kendilerinde (Peygamber evinde) bâzı şeylerin yâni (vahyedilmiş) ilim bulunduğunu söylüyorlar, o zaman bize şu sözleri söyledi: Allaha yemin ederim ki, şu iki levha arasındakinden başka bize Resûlullahtan hiçbir mîras kalmış değildir (sonra hatırlayarak) evet bir de şu Sahîfedir ki kılıcımın kınında (daha doğrusu kına bağlı ipte) dir".

147) **Ağânî** VIII, 34 [33]

148) **Ağânî** , a.y.

149) Krş. **Taberî** III, 2500. **Yâkûbî** II, 356 vd. [296 vd.]; **İbn Hallikân**, r. 579 [r. 568], s. 100 [IV, 188].

kötüye kullanarak, kendi hesablarına dâvete koyulabileceklerinden korkulması gerekirdi.

Hâşimî misyonunun tesîrini gösterdiği ülkeye gelince, bildiğimiz, onun merkezinin sâdece Irak olduğu, büyük dâî'nin Kûfede oturduğu ve misyonerlerinin komşu bölgelere gidip geldikleridir. Horasan'ın misyonerlerce ziyâret edildiğini ancak bir tek müellif söylemektedir[150]. Fakat kolayca görülebilir ki, onun rivâyeti, daha sonra anlatılacak vâkıalara mukaddime hizmeti görmesi hasebiyle, onlardan çıkarılmış yanlış bir neticeden başka bir şey değildi. Diğer taraftan, Horasan'daki da'vetin, İmâm **Ebû Hâşim**'in halefleri, yâni Peygamberin amcası **Abbâs**'ın neslinden gelenler tarafından başlatılmış olduğunu gösteren deliller mevcuttur[151].

Bu tevârüsün târihçesi oldukça bilinmektedir:

İmâm **Ebû Hâşim**, Hicrî 98 [717]'de Humeyme'de öldü. Burası, Kuzey Arabistan büyük sahrâsına hudud, Filistin eyâletinde küçük bir köydür. **Abbâs**'ın torunu **Ali**'nin oğulları burada yaşıyorlardı, **Abdülmelik**'in gözünden düşmüş olmaları onları Dımeşk sarayından uzaklaştırmıştı. Rivâyete göre, ölümü sırasında **Ebû Hâşim**, onlara hilâfet haklarını devretmiştir ve oldukça kat'îdir ki, onlara Kûfedeki adamlarının ve dâîlerinin isimlerini, onlarla nasıl temas kurabileceklerini bildirmiştir. Herne olursa olsun, **Ebû Hâşim**'in vefâtından sonra [İbn Abbâs'ın oğlu] **Ali**'nin oğlu İmâm **Muhammed**'in [ö. 125 / 743], işlerin idâresini ele aldığını görüyoruz[152].

Yeni imâmın dikkatini Horasan'a çeken âmilleri kavramak zor değildir.

Horasanlılar, kuvvet ve şecâat bakımından, diğer eyâletlerin (meselâ Irak'ın) karışık halkından temâyüz ediyorlardı. Hükûmet merkezinin siyâsî fırkalariyle bir temasları olmamışdı ve Abbâsî misyonerleri için Horasan, âdetâ bâkir bir memleketti. Coğrafyacı **İbn Fakîh**'in (yukarılarda zikredilen) şehâdetine göre, İmâm **Muhammed** şöyle demişdi: "Kûfeliler, **Ali**'nin ve çocuklarının taraftarlarıdır. Basra'lılar ise Osmâniyye'dendir ve: Öldüren Abdullah olacağına, öldürülen Abdullah ol, diyerek
46 tarafsızlığı telkin etmektedirler[153]. Cezîredekiler Hârîcîlerdir, nesli bozuk

150) *Kitâbu'l -Uyûn*'unki, *Fragmenta historic. arabic.*, s. 180, str. 17 vd.

151) **İbnu'l-Fakîh** s. 315. **Mukaddesi**, s. 290 vd.

152) bk. *İkd.* II, 352; *Fragm. hist. arab.*, s. 181; **İbn Kuteybe**, s. 111 [217] ve yukarıda zikredilen yerler s. 44, n. 3.

153) Kr. yukarıda, s. 36, n. 3.

Arablar, yarı yarıya hıristiyan müslümanlardır. Sûriye'lilerin **Muâviye** ve **(Mervân'a)** Emevîlere itâatten başka bir bildikleri yoktur. Bunlar her gerçek müslümanın düşmanıdırlar. Mekke ve Medîne'ye gelince, oradakiler de **Ebû Bekir** ve **Ömer**'den başkasını düşünmezler. Böylece size (bize) Horasanlılardan başkası kalmıyor. Orada çok sayıda ve kuvvetli, hevâ ve hevesâtla bölünmemiş, korkudan titremeyen samîmî kalbler bulunmaktadır. Bir kahramanlar ordusu ki, bünyeleri sağlam, yüzleri sakallı, dehşet telkin eden korkunç seslidirler...".

Fakat, bu fevkalâde bahtiyar eyâletin seçilmesini gerekli kılan husus, her nekadar İmâm'ın sözleri bu noktaya dokunmuyorsa da, bu o derece kuvvetli, o derece korkunç halkın, en ağır zulmü Emevîlerden görmüş olmasıydı. Emevî idâresinin geçen bölümde ortaya koyduğumuz hatâlarını burada tekrarlamaktan sarf-ı nazar edebiliriz. Okuyucuya, ora sâkinlerinin hoşnudsuzluğunu, kötü memurlara duydukları nefreti, adâlet ve eşitliğe çektikleri hasreti hatırlatmak kâfîdir ki, **Hâris İbn Sureyc**'in giriştiği faâliyet, bize bunun delillerini bol bol sağlamıştır. Horasan, sâdece işlenmeyi bekleyen geniş ve mümbit bir tarla idi.

Ve Abbâsî misyonerleri gayret ve feraâgat sâhibi idiler. Kendilerini merhametsizce astırıp kestiren vâlilerin devamlı zulümleri altında bu dâîler ticâret ve hac bahânesiyle Horasan'ı bir baştan öbür başa dolaşmaktadırlar. Bunlar, Kahtân soyundan gelen Yemenliler ile, Kuzey Arablarından olan Muzarîlerdir. Köy ve şehirlere girip çıkarak, Emevîlerin zulmünü canlı renklerle işlemektedirler, ki aslında Emevîler kâfirden başkası değillerdir. Husûsiyle ortaya koydukları bir şahıs yoktur, fakat her yerde, kurtuluşun ancak Peygamber âilesinin iktidara gelmesiyle mümkin olacağını beyan etmektedirler[154]. Onların gayretleri bu sûretle başarıyle taclandı. Abbâsî hânedânı için yardımları son derece ehemmiyet arzeden çok sayıda mevki ve nüfuz sâhibi şahsı kendi dâvâlarına kazanmayı bildiler. Bu zâtların başında, Huzâî **Süleyman ibn Kesîr** gelir ki, bu şahsın dedesi, [Umeyye ibn Es'ad] Hudeybiyye'de, Şecere altında Peygambere bey'at etmiş olanlardandı[155]. Babası ise, muhtemelen işgal ordulariyle gelip Horasan'da yerleşmişti[156], kendisi, Merv vâhasından bir köy olan Sîkâzenc'te oturuyordu. Bu arada [Merv köylerinden] Şîrnah-
47 şîr'li **Kahtabe İbn Şebîb et- Tâî**'yi zikredelim. Bu zât, evvelce **Ali**'nin ta-

154) Krş. **Taberi** II, 1950, 1434, 1501; **Dineverî** s. 337[335].

155) **Sem'ânî**, *Ensâb* (Leyde yazması), Sîkazencî madd. [VII, 349]. Krş. **Sprenger**, *Das Leben und die Lehre des Muhammed III*, 245.

156) İsmine **Taberî**de raslanmaktadır, II, 1595.

raftarları arasında geçmişti[157]. **Hâris İbn Sureyc** ile münâsebette olması muhtemeldir, en azından onu, mürciî reîsin en yakınları arasında görüyoruz[158]. Bu iki adam, diğer on kişiyle birlikte, en yüksek dâî'ye bağlı bir nevî şûrâ teşkil ettiler. Benû İsrâîl konseyine (5. Mâide, 12), Oniki Havârîye, ve Peygamber tarafından tâyîn edilmiş medîneli nakîblere benzer şekilde **nakîb** (reis, görevli) ünvanını aldılar[159]. Bu on ikiler şûrâsiyle birlikte 70 kişiden mürekkeb bir senato müessesesi, misyonerlerin idarecisi kılınmıştır[160].

Böylece her şey yolunda gider görünürken, tahmîn edilmedik bir hâdise Abbâsîlerin siyâsetini ciddî şekilde altüst etti.

V

[Hurremiyye ve Râvendiyye]

Hicrî II. asrın başında, dâîlerin hareket merkezi olan Kûfe şehri, aşırı ve gayr-ı İslâmî bir Şîîliğin ocağı idi. Irak'taki (İran, Mani, Sâbiî vs.) dinlerinin temâsında, ve izâhına gayret ettiğimiz bir syncrétisme'in (telifçiliğin) tesiri altında (bk. yuk. s. 43) İslâm, melez akîdeler, acâib sistemler hâline geldi, fakat şevkle öğretildi ve hamâsetle müdâfaa edildi. Hz. **Ali**'nin zamanından, (Bağdâd'ın merkez yapıldığı) **Mansûr** hilâfetine kadar, yeni kült (akîde) sâhibi bir sürü zındık, İslâma tecâvüzde bulunmaya cesâret etmiş olmaktan dolayı ölüme mahkûm edilmiştir. Kûfe'de, Kur'ânın ahkâmını kendi İmamlarının kültüne bağlı kılan Keysâniyye akâidi ile Hâşimiyye akâidi teşekkül etmişti, ki bu sonuncular, te'vil sistemleriyle sayısız tahriflere yol açmışlardır.

Ebû Haşim'in, sonra da Abbâsî misyonerlerinin, bu muhitten çıkmış olmaları dolayısıyle, aynı gayr-ı islâmî rûhun tesîrinde kalmış olmayacakları düşünülemezdi ve ben, Hâşimiyye akâidini, **Ebû Hâşim**'in dâîlerine atfetmekte tereddüd etmemişimdir, şâyet aldanmıyorsam, bu akâid, onların propaganda sistemlerinin temelini teşkil edecektir.

Abbâsî dâîlerine gelince, kendi vazîfelerini ne şekilde îfâ ediyor ol-
48 duklarını tam olarak bilmiyoruz. Onlara, kat'iyyen isim söylememe emri verilmiştir[161], seçilmiş imâm, kurtuluş sâatinde ortaya çıkacak olan esrârengiz bir kimse olarak kalacaktı ve akîdelerinin dâhilî kısmını, mû-

157) **Sem'ânî**, Şîrnahşîrî madd. [VIII, 232–233].
158) **Taberî** II, 1930 (15)
159) **Sprenger**, *a.e.*, II, 532.
160) **Taberi** II, 1586, 1988.
161) **Taberî** II, 1988 (3).

tedillere şübhesiz gizleyeceklerdir. Fakat bundan daha az gerçek değildir ki, aslında bu dâîler mutaassıbdılar, kendi dâvâları uğruna, bana, Bâbîlik şehidlerinin kahramanca ölümünü canlı bir şekilde hatırlatan bir cesâretle, ölüme koşuyorlardı ki, bunu ben ancak dînî ihlâsa bağlıyabileceğim[162].

Bu îtikadların dikkate değer teferrüâtını Taberî'nin târihçi Medâinî'den (ö. 215 [830]) aldığı bir metinden öğreniyoruz, tercemesini verelim[163]: "Ebraş olduğu için kendisine Eblak (alacalı) denen Râvendiyye'den birisi, ğuluvda bulunmuş (yânî aşırı şîî görüşler ileri sürmüş), Râvendiyye'nin propagandasına girişerek, **İsâ ibn Meryem**'in rûhunun **Ali ibn Ebî Tâlib**'e, sonra da birer birer İmâmlara geçip, en sonunda (Peygamberin amcası **Abbâs**'ın torunu) **İbrâhim ibn Muhammed**'e eriştiğini, bu imamların ilâh olduklarını iddiâ etmiştir. (Râvendiyye) (Kur'ân'da) haram kılınmış şeyleri helallaştırıyordu. Hattâ içlerinden birisi, dostlarını evine dâvet edip, yedirip içiriyor, sonra da karısını takdim ediyordu. Keyfiyeti haber alan **Esed ibn Abdullah** onları katlettirip astırmıştır. Bu durumları günümüze kadar devam etmiştir. (İkinci Abbâsî halîfesi) **Ebû Câfer Mansûr**'a, Allah diye taptılar, el-Hadrâ' sarayının damına çıktılar, uçabileceklerini zannederek kendilerini boşluğa attılar[164]. İçlerinden pekçoğu silahlanıp **Ebû Câfer**'in kapısına geldi ve onu: Sensin, sensin, diye bağırdılar (Sen Allahsın demek istiyorlardı)".

Bu Râvendîlerin akâidi, şâyet kaynaklarımızın onlar hakkında verdiği haberler biraz daha aydınlatıcı olabilseydi, husûsî bir inceleme mevzuu yapılabilirdi. Bu mevzûda **Herbelot**, *Bibliotheca Orientalis*; **Weil**, *Gesch. d. Khalifen* II, 37 vd.; **Müller**, *der Islam in Morgen-Und Abendland* I, 494'e bakılabilir. Meşgul olduğumuz mevzu bakımından dikkate değer olan husus, **Medâinî**'nin Abbâsî misyonerlerine, ötekilerinkine benzer fikirler isnad ediyor olmasıdır. Zirâ Horasan Vâlisi **Esed ibn Abdullah**'ı öldürenlerin Râvendîler olduğunda en ufak şübhe yoktur[165].

49 Kaynaklarımızın [Ammâr ibn Yezîd] **Hıdâş** ismindeki üçüncü dâî hakkında verdikleri bilgilerde bunun delillerini buluyoruz (bu isim خدش, yâni, tırnaklarıyle yırtmak kökünden gelmektedir "çünkü o, dîni yırtmıştır"). **Hıdâş**, (Kûfe yakınındaki) Hîra'da çanak çömlekçilik

162) **Taberi** II, 1501 vd.ndaki dikkate şâyân hikâye ile krş.

163) **Taberi** III, 418.

164) Krş. *Selecta historiae Halebi*, **Freytag** bas. s. 15; **Theophilos**, Boor bas., s. 430. Uçma kudreti bugün bile İranlı Nusayrîlere isnad edilmektedir; **De Gobineau**, *Trois ans en Asie*, s. 367 vd. Budistlerin Bodhisattva'ları için de aynı şey vâriddir, *Zeitscher. d.D.M.G.* XLV, 590, n.2.

165) **Esed**, Abbâsî dâîlerini 107 [725], 108 [726], 117 ve 118 [735] senelerinde öldürtmüştür.

yapmış, müteâkıben (hıristiyanken) müslüman olarak, (Kur'ân) muallimliği mesleğine geçmişti. Daha sonra Abbâsîlerin dâvâsını benimsemiş ve Kûfe'de oturan büyük dâî onu Horasan'a göndermişti. Orada **Muhammed ibn Ali** lehine propaganda yapmakla işe başladı: Sonra rol değiştirdi; Abbâsî İmâmı nâmına bâtıl akîdeler neşretti ve açıkça "hurremî" görüşler yaydı. Diğerleri meyânında meselâ kadınların müşterek malhığına izin verdi. Bu yüzden İmâm ile Horasan Şîîlerinin arası bozuldu. Bu durum, **Esed ibn Abdullah**'ın emriyle **Hıdaş**'ın, uzuvlarının kesilip öldürüldüğü 118 [736] senesinden sonra bile devam etmiştir[166].

Bu küçük bilgiler, hernekadar oldukça eksik olsalar da, yine de işbu **Hıdâş**'ı **Medâinî**'nin zikrettiği Râvendiyye arasına koymamızı mümkin kılarlar. Fakat ne bu bilgiler, ne de **Medâinî**'nin mülâhazaları, bizim nazarımızda, Abbâsî misyonerinin taşıdığı akîdenin gerçek vasfı hakkında müsbet bir hüküm sağlıyacak mâhiyette değildir. Bu sebeble onun hakkında bâzı umûmî mulâhazalarla yetiniyoruz.

Sünnî müslümanlar, bu esrârengiz fırkalar hakkında hiçbir şey anlamamışlardır. Bu fırkalar, kitâbî dinlere gösterdikleri iştahsızlıkla, (kendi görüşlerine göre), şeklî emirler altında ezilmişler olarak, azçok daha ince olanın rüyâsını görüyorlardı, ki bu, bütün dinlerin esâsı olacaktı.

Meselâ bu fırkalardan pek çoğu, gerçek mü'minler (sırdaşlar) için Kur'ân emirlerinin artık hiç bir değeri yoktur, dedikleri zaman, bu nazariye ile haram zevklerin her çeşidini helâl göstermeye müteveccih utanç verici niyyet onlara atfedilmiştir. Bu fırkaların umûmî ismi olan Hurremiyye ile, ki muhtemelen Medie [Mâzenderân] daki Hurrem şehrinden gelmektedir[167], Farsça خرم hurrem "hoş, bahtiyar" kelimesi arasında münâsebet bulunduğuna inananlar vardır. خرمدينية "Hurremdîniyye'den bahsederken gösterilmek istenmiştir ki, bu fırka mensubları zevkten başka din tanımıyorlardı. Ve ayrıca bu fırkalar, kadınlara, umûmiyyetle şark memleketlerinde işgal ettikleri mevkiden daha büyüğünü verdiklerine, onları meselâ dînî toplantılarına aldıklarına[168] göre, bu, deniliyordu, ancak onlarla alçakça fuhuş yapmak içindi.

50 Bazı azgınların, sünnî müslümanların Hurremiyye'ye karşı gösterdikleri menfî hissiyât üzerinde tesirde bulunabileceklerini inkâr edebile-

166) **Taberi** II, 1588.

167) **Müller,** *der Islam im Morgen. und Abendland,* I, 505.

168) **De Gobineau,** *a.e.*, s. 361. **De Sacy,** *Exposition de la religion des Druses.* II, 397 vd. **Browne,** *A year amongst the Persians*, s. 216.

cek değiliz[169], fakat sınır tanımaz zevkin, onların tek hareket noktası olduğunu asla kabul etmeyiz. Bâbîlerin İran fırkası konusunda **Browne**'un yaptığı yeni araştırmalar[170] benim kanâatimi teyid eder durumdadır. Resmî İran tarihçileri, hicretin ilk asırlarındaki seleflerinin Hurremiyye'ye karşı giriştikleri ithamları Bâbîlerden esirgememişlerdir. "Şöyle dedikleri ileri sürülür: Bâb'ın hükümdarlığı bütün dünyayı kuşatıncaya, yeni kanunlar uhrevî ve dünyevî hayatı nizâma sokuncaya kadar, bütün Bâbîler, Şerîate (İslâm kânununa) itâat etmekten **(Bâb** adına) âzâd edilmişlerdir, mallar ve kadınlar, hepsi, onlar arasında müşterektir"[171]. Teheran günlük gazetesi, Bâbîlerin kâfirliği, akîdelerinin sosyalizme dönük temâyülü, eşitlik ve bilhassa gerçek mü'minlerin karılarının müşterek mülkiyeti, nihâyet **Mezdek**'in zamanında yenilenen bir komünizm aleyhine gündelik makâleler neşrediyordu[172].

Bâbîlerin kitablarında, ki **Browne** bunları pek dakik incelemeye tâbî tutmuş ve pek enteresan neticeler çıkarmıştır, burada bahis konusu çirkinliklerden hiçbirisi mezkûr değildir. Bu kitabların her yerinde, en saf ahlâk, müelliflerine şeref kazandıran insânî hissiyat hâkim bulunmaktadır. Şâyed onların bâzı cemâatlerinde, Bâbîlerin [dînî kayıdlardan] büsbütün uzaklaşması, onları komünizmle damgalama imkânı verse bile, bu durum, fırka reislerinin bunu kâideleştirdiklerine delil olmaktan uzaktır. Kadınlara müştereken sâhib olaktan ise, bu kitablarda hiç bahsedilmemektedir.

Arab tarihçilerin hurremî denen fırkalara dâir bize öğrettikleri hususların kayd-ı ihtirâzî ile kabul edilmesi gerektiği açıktı. Onların (kânûnun yasak kıldığına helâl demek mânâsında) استحلال الحرمات dedikleri şey, aslında **Cehm ibn Şafvân** misullu kimselerin temsil ettiklerine benzer bir ruh hâlinden doğuyordu (bk. yukarıda s. 31 vd.), aynı damgalama bu zattan da zâten esirgenmiş değildir[173]. Mes'ele, ırklar üzerine baskıyı, adâletsizliği ve aşağılık bir çıkarcılığı hedef almış bir şekliyatçılığa omuz silkmekten ibâretti.

51 **Râvendiyye**'nin, kendi gayr-ı islâmî akîdeleriyle birleştirdikleri tenâsüh meselesine gelince, bunda, Sebeiyye (b. s. 40) nazariyyesi ile Keysâniyye'nin devam hâlindeki peygamberlik fikrinin bir sızması görülmek

169) Krş. **Browne** *a.e.*, s. 523.

170) Bk. "*The Babis of Persia*" *Journal of the royal asiatic Society*, XXI, s. 881 vd. ve "A traveller's narrative written to illustrate the episode of the Bâb".

171) **Mirza Qasim Beg**, *Journ. asiat.*, 1866, I, 482.

172) *A.y.* II, 491. Mezdek ve Mezdekîler hakkında bk. **Nöldeke,** *Geschichte der perser und Araber*, s. 455 vd.

173) **Taberi** II, 1585 (8,9).

istenilmiştir. Hurremî **Hıdaş**, böylece, mutasavvıflar ve iranlı islâhatçılar tarafından o kadar sıkça neşredilen akâidin, beşeriyyeti yetiştirmek, onlara rehberlik yapmak için şahız hâline gelen en yüksek hikmet inancının ilk temsilcisi olcaktı. Peygamberlik bu akîdede, artık bir devreye mahsus bir vahiy değil, fakat, ister açıkça parlasın, ister inzivâya çekilip gizli kalsın, yer yüzünde ışığı her zaman mevcud ilâhî bir hikmettir.

VI

[Abbâsî Propagandasının Irak'tan Horasan'a İntikâli]

Dâî **Hıdâş**'ın misyon kayıdlarından sıyrılarak kendisini, diğer pekçok ilâhî hikmet sâhibleri gibi ortaya atmış, ve normal dâî, sâdece kendi reîsinin emirlerini icrâ eden kimse olacağı içindir ki, kendisini bizzat reis yapmış olması uzak bir ihtimal değildir[174]. Durum ne olursa olsun, dâîlerin, gizli bilgilerini açığa vurarak, alenen ve kendi hesablarına tâlîme geçmeleri tehlikesi, ki evvelce işâretini vermiştir, gerçekleşmiş oldu. Bunun neticelerini evvelce göstermiş bulunuyorum. Bazı nakîbler, hattâ **Süleyman ibn Kesîr**'in bir oğlu, **Hıdâş** tarafına geçtiler[175]. Horasanlılarla Irak yüksek dâîsinin ilişkisi askıda kaldı ve bu kesiklik, dâînin ölümünden sonra da devam etti.

Bununla beraber Abbâsîlerin dâvâsı, her nekadar en yüksek derecede tehlikeye sokulmuş ise de, tamâmen kaybedilmiş değildi. Şîî hareketinde müfrit akîdelere, meselâ **Hıdâş**'ın yaydığı fikirlere pek büyük bir tesîr atfetmemek gerekir. Bu akîdeler, vasıfları îcâbı, ancak bazı seçkin kimselere tesir edebiliyor, onların rûhunda müsbet ilgi uyandırabiliyordu. Bu akîdeler, mes'ûd bir geleceğin parlak vaadleriyle halkı bir vakit oyalayabilmişlerdir, fakat halkı tatmin etmekte gösterdikleri aciz, tasavvufa, halkın hissiyâtına baş vuruşları, onları dâîmâ doğdukları karanlığa itmiş bulunmaktadır.

Oysa Horsanlıların, (Mâzenderân, Irak ve asıl İran'daki) batı Perslerinden farklı olarak, fanatizmlere pek kıymet verdikleri yoktu. Günümüzde dahî ekseriyetle onlar, ehl-i sünnet îmânının en ateşli sâlikleridir.
52 Emevî idaresinden nefret ediyorlardıysa, bu, onun tahammül dışı cenderesindendi, eğer Ehl-i Beyti istiyorlardıysa, bu, onlardan bekledikleri adâlet içindi. Husûsiyle tercih ettikleri hiçbir imamları yoktu. Hılâfetin son anda Abbâsîlere yüz gösterdiğini öğrendiklerinde, îtirazsız onları kabul

174) Onun müridlerinden birisinin davranışı için bk. *Zeyl* VI.

175) *Opkomst der Abbasiden*, s. 40, n. 4.

ermişler ve meşrû şekilde hizmetlerine girmişlerdir, Bu halkı elde etmek için Kûfeden gönderilmiş dâîleı, tehlikeli âletler olmuşlardı. Tabiîdir ki başlangıçta onlardan istifâde etmek gerekmişti, fakat yapının temeli bir kere sağlamlaşınca, daha lâyık ve daha emîn âletler bulmak îcab etmiştir.

Bu kimseleri nakîblerde, **Süleyman ibn Kesîr**'in reisliğindeki Horasanlılar fırkasının temsilcilerinde buldular. Burada Horasan fırkasından bahsedişim laf olsun diye değildir. Hakîkaten de inanıyorum ki, bu nakîbler ile Irak misyonerleri arasında büyük bir fark vardı. İnanıyorum ki, Horasanda doğup Merv civarında oturan nakîbler, kendi vatandaşlarının ekserisinde mevcud kanâatlerden başkasına sâhib olamazlardı ve misyonerlerce de elde edilmiş değilleı di, çünkü onlar, bunlaı ın ancak siyâsî hissiyâtına yönelmişlerdi, onları kendi gizli akîdelerine kazanmaya değil. Yemenli bir âsî, [Kirmâni], **Hâris ibn Sureyc**'e Allahın kitâbından başka şey istemediğini söylediği zaman, nakîblerden biri olan **Kahtabe** şöyle bağırmıştır: "Söylediğinde samîmî olsaydı onun eline bin dizgin verirdim"[176]. Bunlar ne mutaassıbın, ne de azgının değil, iyi bir müslümanın sözüdür ki, Allahın Kitabı onun gözünde hak ve adâleti temsil ediyordu. Bu adamları **Hâris ibn Sureyc** ve benzerlerinden ayıran şey, müsâid zamanı sabırla beklemeyi biliyor olmalarıydı. Anlamışlardır ki, Emevîleri söküp atacak zaman geldiğinde harekete hazır olacak adamlardan müteşekkil bir orduya herşeyden önce ihtiyac vardı. İşte onları bu misyonerliğe doğru iten şey, onları Abbâsî dâvâsı içine sokan husus budur.

Hıdâş, Hurremiyye dînini açıkça tebşîre başladığı zaman, nakîblerden bazısı, ki hakîkattir, kendilerini hâdiselerin akışına bırakmış, fakat ekseriyyet canlı bir hoşnudsuzluk izhar etmiştir. Bu misyonerlerin siyâsetine artık nüfuz etmeye başlıyorlardı, inanıyorlardı ki, hüsn-i niyyetleri kötüye kullanılmıştı, çünkü bu misyonun esâsına ancak dinsizlik ve küfür vardı. İmâm ,**Hıdâş**'ın davranışını takbih etmek için, onlara, Irakın yüksek dâîsini gönderince, önceleri onun protestolarında kulak vermeyi reddettiler. Bunları kendisine bağlayabilmesi, ancak demir ve deri kaplı birkaç asâ göndermekle mümkin oldu ,ki bunlar kendi mübârek niyyetlerine onları iknâ etmeye yarayacak esrarlı timsallerdir[177].

53 Diğer taraftan[178], **Hıdâş**'ın ölümünden iki sene sonra, hicrî 120'de [738], İmâmın **Süleyman ibn Kesîr** tarafından ziyaıet edildiğini görü-

176) Yâni: ona bin süvari ile yardımcı olurdum, **Taberi** II, 1930.

177) **Taberi** II, 1640.

178) **Fragmenta hist. arab.**, s. 182.

yoruz. Fakat ehemmiyetsiz bazı umûmî hükümler dışında, bu görüşmenin neticesi hakkında hiçbir şey bilmiyoruz.

Bununla beraber şu neticeyi fazla güçlük çekmeden tahmin edebiliriz. Bu da, Horasanlılar ile Abbâsî reîsi arasında sulha varıldığıdır.

Ve hakîkaten de, bu devirden sonra, Irak tarafından gönderilmiş dâî meselesi artık yoktur ve Horasan dâvâsının idâresi, bundan böyle **Süleyman ibn Kesîr**'e bırakılmıştır[179].

Böylece, Emevî hânedânına muhâlif fırkalardan sâdece Şîa bir teşkîlât kurabilmiştir ki, azçok başarı ümîdiyle hareket imkânı bulabilecekti.

Fakat bu teşkîlâtın merkezi, karışık ırklı, oynak ve hafif, heyecan dolu, fakat ciddî bir işe, devamlı bir gayrete kâbiliyetsiz sâkinleriyle artık Kûfe şehri olamazdı.

Horasanda, daha az hayalperest hayranlar, Ehl-i Beyt'e çok daha faydalı taraftarlar mevcuddu. Halbuki Irak'ta ve daha sonra Mâzenderân'da aşırı Şîîler, Hâricilerle karışmışlar ve kuvvetlerini faydasız mesâîde tüketmişlerdir. Horasanın harbçi halkı, mâhir reislerin eliyle kazanılmış ve Benû Abbâs çıkarlarına gittikçe daha fazla bağlatılmıştı.

Artık bize, Emevîlerin bütün düşmanlarına zafer kazanacaklarını bekledikleri bir zamanda, bu kitleyi, Emevî hılâfeti taraftarlarına karşı ayaklandıran âmili aramak kalıyor.

Bu âmil mesih inancıdır.

Üçüncü Kısım

MESİH İNANÇLARI

I

[Siyâsîlerle İlgili İhbârlar]

54 İslâmın ve umûmiyetle Şarkın târihinde bu tesirin, az olsun, çok olsun, işgal ettiği yeri asla gözden uzak tutmamak gerekir. Onun muhtevâsı bizim dâimâ gözümüzden kaçmaktadır, fakat izlerini, Şark rûhunun istikbalden haber vermekle ilgili herşeye karşı gösterdiği hassâsiyyeti tâkîb etmek, daha az câlib-i dikkat değildir.

İbn Haldûn "*Mukaddime*"sinde bu mevzûa iki bölüm tahsis etmiştir ki, kitabının en enteresan kısımları arasındadır[180]. Bu nevi gaybî haberlerin ehemmiyetini kavrayan tek şarklı tarihçi o olduğu gibi, onların asılsızlığını gösteren ilk kimse de odur. Biz Garblılarda bilhassa Mehdîlik, yânî bir Mehdî bekleyişidir ki, günümüzde dahî Şark siyâsetinde icrâ ettiği tesir sebebiyle Şarkiyatçıların dikkatini çekmiş bulunmaktadır. **Darmesteter** ve **Snouck Hurgronje**'nin Mehdî hakkındaki incelemeleri klasik olarak kalacaktır[181]. Târîhçilere gelince, **De Goeje**, Carmathe'lar hakkındaki teblîğinde, istikbal haberlerinin (bilhassa bâzı yıldız ictimâlarına dayananlarının), hicrî 10. [Milâdî 16.] asır hâdiselerinin cereyânı üzerinde yaptıkları tesiri genişçe ele almıştır[182]. Diğerleri bu noktayı azçok ihmâl etmişlerdir. Hatırladıklarım sâdece **De Sacy**'nin, **Quatremère**'in, **Weil**'ın, **Dozy**'nin... bazı küçük notlarıdır. Abbâsîlerin iktidara gelişi mevzûunda yazdığım kitabda, Emevîler zamanında inanılan istikbal
55 haberlerine bir bahis tahsis ettim[183]. O zamandan bu yana yapılan araş-

179) **Makrizî**, Bibliothèque Nationale yazması, v. 65. Bk. **Quetremère**, *Journal Asiatique* 1835, II, 336. Krş. Zeyl VI.

180) *Notices et Extraits* c. XVII, s. 142–201, tercemesi (a.e., XX, s. 158–237).

181) **James Darmesteter**, *Le Mahdi depuis les origines de L'Islam jusqu'à nos jours*, Paris, 1885; **Snouck Hurgronje**, *der Mahdi*. Separatabdruck von der *Revue Coloniale Internationale* 1886.

182) **De Goeje**, *Mémoire sur les Carmathes du Bahraïn et les Fatimide s*, s. 115 vd.

183) *Opkomst der Abbasiden*, s. 132 vd.

tırmalar şimdi bana, bu haberlerin şümûl ve tesiri üzerinde daha fazla tafsîlât vermeyi mümkin kılmaktadır.

Kaydettiğim vâkıalar, gelecekte olacak şeyleri inceleyen iki farklı hususla ilgilidir. Evvelâ bunlar dağınık istikbal haberleridir ki, menşeleri ekseriya mechuldür, bâzı meşhur kimselerin ölümüne veya bir başka mühim vak'aya âiddir. Bunun birkaç misalini verelim:

Şîanın meşhur reisi **Muhtâr**, kendisini [Vâsıt ve Basra arasındaki] "Mezâr yakınında büyük bir zafer kazanacak Sakîfli olarak görüyordu. Fakat, âsî **Abdurrahman ibnu'l-Eş'as**'a karşı kazandığı zaferle, bu gaybî haberi tahakkuk ettirmesi takdir edilmiş şahıs, kendisinden daha sonra gelen, aynı Sakîf kabîlesinden **Haccâc** olmuştur[184],

Huseyin ibn Ali, babasının: "Hicaz'da bir koyun'un şerefi ve kudsiyyeti çiğnenecek" dediğini bildiği için, orada isyânı başlatmak istememişti[185].

Zeyd ibn Ali öldüğü zaman, Halîfe **Hişam** şu mealde bir istikbal haberi hatırlar: "Irak'ta bir buzağı boğazlanacaktır[186].

Bir üçüncü rivâyet daha vardır ki, bunda, kurban edilecek bir kuzu'nun bahsi geçmektedir[187].

Hâris ibn Sureyı hakkında, onun bir zeytin ağacı veya üvez ağacı altında öleceği haber verilmişti ki[188], ayniyle vâki oldu.

Emevî prensi **el-Asbağ ibn Abdulazîz**, ilerde olacak şeyleri bilmekle şöhret yapmıştı[189]. [Oğlunun] kızı **Dıhye** aynı ilme sâhibdi. **Asbağ**, birâderi **Ömer**'in alnındaki yara izini görerek şöyle bağırmıştır: "İşte Benû Mervân'ın hükümdar olacak olan yara izlisi".

Bu istikbâlî haberlerin pek çok benzeri vardır, bununla beraber şâyân-ı dikkattir ki, eğer kaynağı bildirilmiş ise, bu kaynak denen zat hemen hemen ya müslüman olmuş bir hıristiyan veya bir yahûdî olmaktadır[190].

Yahûdî **Re'su'l-Câlût**, bir peygamber oğlunun (**Huseyin'in**) Kerbelâ yakınında öleceğini önceden haber verir[191].

---

184) **Taberi** II, 748.

185) *A.e.* 276.

186) *A.e.* 846.

187) *A.e.* III, 164.

188) *A.e.* II, 1934.

189) كان عالماً بخبر ما يكون **İbn Kuteybe**, *Maârif*, s. 184. *Wüstenfeld* (Register general Tabel.) onu bir tarihçi yapmaktadır (ein Geschichtskundiger).

190) Krş. **Taberi** I, 2403 (5), 2410 (2 vd.)

191) **Taberi** II, 287.

Amr ibn Saîd'in ölümü, müslüman olmuş yahûdî **Ka'bu'l-Ahbâr**'ın bir oğlu tarafından önceden söylenmiştir[192].

56 Fakat, bu dağınık istikbal haberlerinden ayrı olarak, bir de müstakbel hâdiseleri mevzû edinen gayb kitabları meselesi vardır. Bu kitablara başlangıçta Arablar sâhib değildir. Onlara dâir mâlûmâtı ancak yahûdî ve hıristiyanların aracılığı ile elde edebilmişlerdi ki, bunlar Arablardan çok önceleri, peygamberlere, yalancı peygamberlere, kâhinlere ve bir yığın diğer apocalyptique kitablara sâhib bulunuyorlardı.

Arablara bunlardan istikbal haberi nakleden kimseler ise, papazlar, keşişler, kıbtîler, yahûdîler vs.'dir.

Haccâc ibn Yûsuf, Dicle kenarlarında uzun müddet bir yerleşme yeri aradıktan sonra, bir râhib'in nehre toprak attığını gördüğü yerde, Vâsıt şehrini kurdurdu. Bu râhib kendi kitablarında okumuştu ki, dişi eşeğinin işediği yerde bir mescid yapılacak, orada kıyâmete kadar Allâha ibâdet edilecektir[193].

Bu nevîden kitablarda, şahısların, isimleri verilmeden tavsif edildiği, ve tavsiflerine geçilmeden, sâdece isimlerinin verildiği vâkîdir[194]. Halîfeler, saltanatlarının müddetini bunlardan öğreniyorlardı. **Yezîd ibn Abdulmelik**, bir yahûdîden, kırk sene hüküm süreceğini öğrenmiştir. Bir başka yahûdî onu yalanlamakta ve: "(Bu kitablarda) o, **Yezîd**'in kırk kasabe (120 cm. civarında uzunluk ölçüsü) hükmedeceğini görmüştür. Halbuki bu kasabe'ler seneleri değil ayları göstermektedir"[195].

Bu eserlere ya sadece كتب (kitablar) veya كتب قديمة (eski kitablar) denmiştir[196]. Daha hicretin birinci asrında, gaybî haberler ihtivâ eden bir "**Danyal** *kitâbı*"ndan bahsedilir ki, bunda Halîfe [II.] **Ömer**'in ismi" الدردوق الأسج ed-Derdûku'l-Eşecc: Yara izli çocuk" olarak geçmiştir[197]. **Danyal** kitablarının veya (şöyle söylememe izin verilsin) danyâlî ihbârların sayısı, müteâkiben çoğalmaktadır. British Museum, Viyana, Gotha ve Escurial kütübhânelerinde onun pek çok nüshaları vardır ve bununla beraber, hiçbiri birinci asra ulaşamamaktadır.

Danyal kitabları, cefr denen kitablarla birlikte şöhret bulmuştur. Bunların ismi, deve cefr'i, derisi üzerine yazılmış bir ihbârlar kitabından

192) *A.e.* 786.
193) **Taberi** II, 1126.
194) *A.e.* 1138.
195) *A.e.* II, 1463–4.
196) *İkd* II, 347; **Taberi** III, 25.
197) **İbn Kuteybe**, s. 184. Dardûk ârâmî asıllı bir kelimedir.

gelmektedir ve bu kitab Ehl-i Beyt'e, bilhassa **Ali**'ye ve torunlarından **Câfer ibn Muhammed es-Sâdık**'a nisbet edilir[198].

57 Melâhim, yâni gelecekte olacak hâdiseler hakkında bilgi veren şiirler ise, yine hicretin ilk asrından kalmadır. (**Hişâm** zamanında) **Zeyd ibn Ali**'nin vefâtından sonra Horasanlılar büyük bir buhran geçirdiler, "dâîler zuhur etti, rüyâlar görüldü, melâhim kitabları tedris edildi"[199]. (Melâhim in müfredi olan) melhame kelimesi, aslında, bir karışıklığı, bir harbi ifâde eder[200], (krş, İbrânîce milkhama, fakat bazı not ettiğim metinlerde bu kelime, kaçınılması imkânsız, ağır ve mukadder hâdiseleri mecâzen ifâde etmektedir[201]. Müstakbel hâdise, müteâkıben de gaybî şiir mânâsı buradan gelmektedir.[202] Melâhimlerde en fazla kullanılan tarzlardan birisi, şahısların bir tek harfle gösterilmesidir: Kâf, Cîm'in yardımiyle Mîm'i öldürecek, sonra kat'î zaferi elde edecek olan Şîn gelecek, gibi.... Son Emevî Halîfesinin saltanatında şu ihbâr hatırlardadır: "Ayn ibn Ayn ibn Ayn, Mîm ibn Mim ibn Mîm'i öldürecek". Bu harflerde halîfe **Mervân [ibn Muhammed ibn Mervân]** ile Abbâsî **Abdullah [ibn Ali ibn Abdullah]**'ın isimleri bulunmaktadır[203] (Bu isimler arabçada ayn harfiyle başlar).

II

[Âlemin Geleceği]

Evvelki bahiste, husûsî şahıslar ve hâdiseler ile ilgili ihbarları incelemiştik. Geriye bir başka sınıf ihbarlar kalıyor ki, bunların ehemmiyeti daha az değildir. Bunların iştigal sâhası eschatologie: Kıyâmetle ilgili beklentilerdir.

Yine yahûdî ve hıristiyan kaynaklı olan bu beklentiler, Hicretin ilk asrında bir arab hüviyeti almakta ve gerek kaynağı mechul gayb haberleri şeklinde, gerekse, müellifleri veya râvîleri mühtedî yahûdi ve hıristiyan olan rivayetler şeklinde **Muhammed** ümmetine takdim edilmektedir. **Vehb ibn Munebbih, Temîmu'd-Dârî** ve **Ka'bu'l-Ahbâr** misullu kimseler,

198) **İbn Haldûn**, *Mukaddime*, de Slane terc., s. 214 vd. Üzerine yazı yazılan deriye bir hayvan ismi verilmesi pek şübhelidir. Cefr kelimesine (kıptî veya yunanca) bir yabancı menşe verilebilirmi? Belki de yunanca: γραφή dir.

199) **Yâkûbî** II, 392 [326].

200) Meselâ **Taberi** I, 2651 (4), III, 2132.

201) ملحمة كتبت علي. **Taberi** II, 607. (8). Krş. **İbn Hişâm**, 816 (15) [II, 406]; **Fragm.** *hist. arab.* 561. **Yâkûbî** II, 214 / /.

202) Krş. **de Sacy**, *Chrestomathie arabe* (2. baskı) II, 298 vd.,; *Journ asiat.*, 1860, I, 134. **Dozy**, *Suppl.* bu madd.

203) **Taberi** II, 1903; III, 25. Krş. **Mes'ûdî** VI, 108.

isimlerinin ebediyyete intikâlini, işte bu çeşit haberlere medyundurlar. **Makrîzî** bize, bu zâtların mâlûmatlarını aldıkları kaynağı gösteren ve aynı zamanda, onların apocalyptique kudretleriyle zaman zaman alay
58 ediliyor olduğunu da bildiren **Ka'b**'la ilgili bir menkabe muhâfaza etmiştir. **Ka'b, Muhammed ibn [Ebî] Huzeyfe**'nin [Ö. 36 / 656] refâkatinde, bir gemiye binmişti. **İbnu Ebî Huzeyfe** ona, alaylı olarak, şöyle sordu: "Sizin *Tevratta* bizim bu seyâhatten bahis varmı?". **Ka'b**, hiç bozuntuya vermeden şu cevabı vermiştir: "Benim *Tevratta* kıçı kıllı bir delikanlı buluyorum ki, mağlub olacak ve bir eşşek gibi öldürülecek. Korkarım bu sen olmayasın"[204].

Kur'ân'ın eschatologie'si oldukça mâlûmdur. Bunların esâsını, sâat'in, hesab gününün yakın beklenişi teşkil eder ki, **Hz Muhammed** bunu Hıristiyanlardan almıştır*. Bu sâatın, fitneler zamânının, **İsâ**'nın dönüşünün, **Mehdî** ve **Deccâl**'in zuhûrunun alelâde tahminleri de *Kur'an*da yoktur. Fakat Hadis kitablarında bulunmaktadır ve biz isbât edebiliyoruz ki, daha Emevîler zamanında bunlar müslümanların akîdeleri cümlesindendi, hem de onların yakın beklenişi, zihinleri, Peygamberin Ashâbını meşgul etmiş olan "Sâat" intizârından daha az işgal etmiş değildir.

Yahûdî ilâhiyâtının "khebl̄ ham-machîakh" (Mesîh'in doğum sancıları) ibâresiyle tavsif ettiği fitneler zamanına Arablar "Herc"ismini vermişlerdir. Bu kelimenin umûmî mânâsı, gürültü patırdı, karışıklıktır, fakat câlib-i dikkattir, hadiste ona katil mânâsı atfedilmiştir (ki ibrânîcede de öyledir) (krş. hărĕg), Peygamber, herc Habeşlilerde katil mânâsına gelir, demektedir[205]. Herc'in yabancı menşeinin bilindiği açıktır, ama bu kelime ibrânîceden alınmış olmalıdır, habeşçe değildir, zirâ habeş lisânında hrc kökü yoktur.

Bu "herc" bekleyişinin izlerini **Zubeyr**'in (Basra'da **Ali**'ye karşı, kendisiyle birleşilmesinin reddedilişi sırasında) söylediği şu ibârede görmek mümkin olacaktı: "Bu muhakkak ki bize bahsedilen fitnedir"[206]. Biz bunun daha açık misallerine sâhibiz. Meşgul olduğumuz mevzû ile ilgili olarak **Buhârî, Ebû Dâvûd** ve diğerleri tarafından derlenmiş hadisler, Hz. **Muhammed**'in, dâhilî harblerde tarafsız kalanların tercümanlığını

---

204) **Makrîzî**, *Mukaffâ* (Leyde yazması), **Muhammed ibn Huzeyfe** madd.

*) Kıyâmet mevzûunda Ehl'i-Kitab akideleriyle bazı benzerliklerin bulunması Kur'ânın onları kaynak aldığına asla delâlet etmez, **MSH**.

205) **Buhârî**, IV, 159.

206) **Ibnu'l-Esîr** III, 178 [220].

deruhte ettiği rivâyetler vardır. Meselâ Peygamber şöyle diyecektir: "Fitneler olacak. Bunlarda oturan, ayakta olandan, ayakta duran yürü-
59 yenden, yürüyen koşandan hayırlıdır. Onlara karışan, helâkine koşmuş olacaktır. Kim bir sığınağa sâhib ise oraya çekilsin"[207]. Ve aynı neviden bir başkası: "Yakında müslümanın sâhib olacağı en kıymetli şey, dağ tepelerinde, yağmur alan yerleri tâkîb ederek güdeceği sürüsü olacaktır. Zîra o zaman dînini fitnelerden korumuş olacaktır"[208]. Bu son hadîsin **İbn Sa'd**'ın *Tabakât*'ında nakledilen şâyân-ı dikkat bir şekli vardır[209]. **Muhtâr**'ın tâkîbâtı sonucu, (Peygamberin ashâbından) **Talha**'nın oğlu **Mûsâ**, pekçok Kûfeli ile birlikte Basraya kaçmıştı. **Hâlid ibn Sumeyr** onu çadırında görmeye geldi. "Bir ihtiyardı" diyor, "boyuna susuyordu, yüzü acı ve hüzün doluydu". Birgün bunun sebebini söyledi: "Vallahi, bunun sonuncu fitne olması, bana şundan şundan daha sevimlidir (burada çok kıymetli şeyler sayıyor)". Daha sonra birisi ona soruyor: "Ey **Ebû Muhammed**, neyden korkuyorsun ki? olup olacağı bu bir kargaşalık değilmi ?" **Mûsâ** şu cevabı vermiştir: "herc'den korkuyorum". "Herc dediğin de ne ki?", "Bu, Peygamberin Ashâbının konuştukları şeydir, yâni, kıyâmet sâatine tekaddüm edecek olan katl, o zaman halk, idâresi altında sulh içinde yaşayacakları herhangi bir imâma sâhib olmayacak, Ve Allaha yemin ederim ki, şâyed bu an geldiyse, sizin sesinizi duymayacak, bir dâînizi görmeyecek olduğum bir dağ tepesinde, babamın dâîsi (Azrâil) gelinceye kadar kalmak isterdim".

[Deccâl]

Arabların Deccâl (daha doğrusu el-Mesîhu'd-Deccâl, bk. **Buhârî**, IV, 79) dedikleri Antéchrist kelimesi ârâmî asıllıdır (daggolai mechîkhē **Hexapl. Dan.** XIV, 20, mechîkle daggolē *Mat.* XXIV, 24). *Kur'âb* ondan bahsetmez, fakat hadislerde Medîneli bir yahûdî, **Sâf ibn Sâid** veyâ **İbn Sayyâd** zikredilir ki Peygamber onun Deccâl olduğunu beyan etmiş olacaktı. O andan îtîbaren ne kimse onunla konuşmuş, ne de onunla temas kurmuştur[210]. Muâsırı şâir **Mutevekkil el-Leysî**'nin mısralarında *Muhtâr*, Deccâl olarak gösterilmiştir[211]. Hz. **Ömer**, Sûriyeli bir yahûdîden, Deccâl'ın

207) **Buhârî**, a.e.,s. 160.

208) **Ebû Dâvûd** II, 133 (23), krş. **Buharî** IV, 161; II, 199.

209) **Gotha Yazması**, 1748, v. 108 r., vd. Metni V. *Zeyl* de vereceğim.

210) **Sprenger**, *Das Leben und die Lehre des Muhammed* III, 29, n. 31; *Tâcu'l-Arûs*, II, 404; [bk. **İbn Manzûr**, *Lisânu'l-Arab* III, 263]; **Ebû Dâvûd** II, 140; **Tirmizî** II, 39 vd.; **Muslim**, II, 377 vd.; **Buharî** IV, 56; **Agânî** XIX, 25. **Taberî**'den anlaşıldığına göre, I, 2565-66, bu zat târihî bir şahsiyetti.

211) **Taberî II**, 686; krş. **Ebu Dâvud** II, 140.

Benyâmîn kabîlesine mensub olacağını ve Arabların onu Ludd (Lydda) kapısında öldüreceklerini öğrenmiştir[212]. Arablar Nihâvend şehri önlerine geldiklerinde papazlar ve keşişler onlara surların üzerinden şöyle bağırıyorlardı: "Ey Müslümanlar, boşuna zahmet etmeyin, bu şehri ancak Deccâl alacaktır". Müslümanlar şehre, kendi saflarında bulunan **Sâf ibn Sayyâd**'ın yardımıyle girebildiler[213]. **Sâf**, esrârengiz bir şekilde, (hicrî 63 [m. 683]) Harra harbi sırasında kaybolduğu için[214], Deccâl rolünde ona bir halef aranıldı ve Deccâlın (tavsıflere göre) sağ gözü kör olduğu içindir ki, körler büyük şansa sâhibdi[215]. **İbrâhim ibn Abdullah ibn Mutî** tek gözlü idi. Birgün Halîfe **Hişâm**'ın huzûrunda, orada gördüğü Kûfe vâlisine takılmak istedi. Bunun üzerine Vâli Halîfeye şöyle demiştir: "Ey efendim, onun ve Müslümanların gazâbından korkmasam, ona derhal karşılık verirdim". "Onun gazâbı seni biçin korkutuyor?", "Öğrendim ki Deccâl, gazâba getirildiği zaman ortaya çıkacaktır"[216].

Deccâlden bahseden birinci asır kıssalarının hepsini kaydetmedim. Zikredilen hâdiseler, onun şöhretini göstermeye yeterlidir. Bunlara sâdece şu dikkate değer işâreti ekleyeceğim. **Muhammed ibn İshâk** (Ö. 151 [768]), **Enes ibn Mâlik'i**, siyah bir sarık sarmış halde iken, arkasına takılmış bir yığın çocuğun şöyle bağırdığını görmüştür: "Bu zat, Peygamber aleyhisselâmın Ashâbındandır, Deccâlı görmeden ölmeyecektir"[217].

III

[Hz. İsâ'nın Dönüşü ve Deccâl]

Pek muhtemeldir ki, **Îsâ ibn Meryem**'in dönmesinin beklenişi, müslümanlar arasında, onun karşıtı Deccâl'inki ile aynı zamanda yayılmıştır, her nekadar bunun delili olarak hadislerden başka bir haber zikredemiyorsam da[218]. Herhangi bir inancın, kıssalarda ve târihî menkabelerde sıkça bahis konusu edilmesini onun halka mal olmuşluğuna delil sayabilirsek, Hz. **İsâ**'yı bekleyişin, ilk müslümanların ruhlarında, Deccâlinkinden çok daha az yer işgal ettiğini söyleyebiliriz.

Bu dikkate değer durumun sebebini (şâyed müşâhedem doğruysa), Arabların, Kurtarıcı **İsâ**'nın rolünü millî mesîhlere (bu tâbir bana âid

212) **Taberî I,** 2403.
213) **Taberi** I, 2565.
214) *Tâcu'l-Arûs*, a.y.
215) Krş. *Ağânî* VIII, 35; *Zehru'l-Adâp Ikd* kenarında) I, 320.
216) *Ikd*, II, 149, b. **Muslim** hadîsi II, 374 vd.
217) **Ibn Hallikân**, r. 623, s. 8 [r. 612, IV, 277].
218) **Ebû Dâvûd** II, 138 vd., **Tirmizî** II, 36.

kabul olunsun) nakledecek olan millî ruh ve şahsiyetçiliğine atfedilmesi gerektiği kanâatındeyim. Bu görüşü destekleyecek mâhiyette benzer bir vâkıa zikredeceğim. Horasan emîrinin bir elçisi, [Selm ibn Ahvez] Yemenli Arabların reîsi [Ali ibnu'l-Kirmânî]'ye şöyle demektedir: "Ey tek gözlü: zannederim sen o tek gözlüsün ki, Muzâr onun
61 eliyle helâk olacaktır"*. Görüldüğü üzere burada bir istikbâli ihbâr bahis konusudur, buna göre Muzâr kabîlesi tek gözlü biri tarafından ortadan kaldırılacaktır. Ben bu ihbâra ancak Deccâl menkabesinin (ki o dahî tek gözlü olarak temsil edilmişti) Arabların siyâsî durumlarına tatbîki olarak bakabiliyorum.

[Sufyânî]

Durum, Mesîh **İsâ ibn Meryem** için de aynı olmuştur. Hz. **İsa**'nın beklenişi, evvelâ Emevî taraftarlarının beklemekte oldukları kurtarıcı Sufyânî'nin beklenişinde bulunmaktadır. *Kitâbu'l Ağânî*'nin bir rivayetine göre[219], Halîfe I. **Yezîd**'in oğlu **Hâlid**, Sufyanî menkabesini uydurmuş olacaktı, gâyesi, (**Ebû Sufyân**'ın yeğeni **Harb**'in nesli olan) Benû Mervân'ın hâkim kolunun tesirine karşı muvâzene temin etmektir. Mezkûr Hâlid'in neslinden gelen bir Sufyânî, Emevî hânedanının sonuna doğru, taraftarlarının başında görünmüştür. O zamandan beri, ilerde, pek çok Sufyânî tarafından zaman zaman sürdürülecek olan semeresiz teşebbüsler biliyoruz[220].

[Kahtânî]

Yemenliler bütün ümidlerini, Kahtân ırkından gelen ideal prens olarak el-Kahtânî'ye dayandırıyorlardı[221]. **Mes'ûdî**'ye göre, hicrî 81'de [m. 700] isyan eden **Abdurrahman ibnu'l-Eş'as**, Kahtânî sayılıyordu[222]. Bu âsî, **Bint Sehm**'in bir şiirinde "el-Mansûr **Abdurrahmân**" şeklinde anıl-

---

*Müellifin göstermemiş olduğu kaynak: **Taberi**, II, 1967'dir, **MSH**.

219) *Ağânî*, XVI, 88.

220) **Snouck Hurgronje**, *a.e.*, s. 11; **Ebu'l-Mehâsin** I, 246 [II, 147]; **Taberi** III, 53 (14), 830; **Freytag**, *Selecta Historiae Halebi*, s. 12 vd.

221) krş. **Buhârî** IV, 167 (Şerh).

222) **Tenbîh**, s. 314.

خلع عبد الملك و ذلك باصطخر فارس وخلعه الناس جميعاً وسمى بنفسه ناصرالمؤمنين وذكر أنه القحطاني الذي ينتظرونه اليمانية وأنه يعيد الملك فيها فقيل إنما القحطاني على ثلاثة أحرف فقال : اسمي عبد و أما الرحمان فليس من اسمي

mıştır[223]. Oysa el-Mansûr (zafer kazanmış), Güney Arablarının "idâreye adâlet getirecek diye" bekledikleri Mesîh'in sıfatıdır[224].

[Temîmî]

Yemenlilerin Kahtânîsine mukâbele olmak üzere Muzarîler de kendi Temîmîlerini çıkarıyorlardı, bunun isminden başka birşeyini bilmiyoruz. Yemenli Benû Kelb kabîlesinin müstakbel kahramânı bir Kelb'linin de izleri mevcuddur.

62 [Mehdî]

Şîanın Mesîhi mâlumdur: Mehdî, doğru yola sokulmuş, mânâsında. Evvelâ şeref ünvânı, sonra da git gide, Ehl-i Beyt'ten çıkacak, "Yer yüzünü, cevr ve zulümle nasıl doldurulmuşsa, öylece adâletle dolduracak" olan kurtarıcının sıfatı olmuştur.

Açıktır ki, Mehdî bekleyişi, her nekadar başlangıçta Peygamberin bir tek evine bağlanmış değilse de[225], Şîanın tesiri arttıkça, o da mekân kazanacaktı.

Nitekim Ehl-i Sünnet éschatologie'sine bu tesirin yerleşişinden îtibâren, hemen hemen Mehdî, Sufyânî, Kahtânî gibi eski rakiblerinin yerini almıştır. Bu sonuncular tamâmen silinmiş değildir tabii, fakat onlara, Mesîh **İsâ ibn Meryem**'in zıddı Deccâl'in rolü tahsis edilmiştir. Kat'î neticeli bir harbde bunlar Mehdî tarafından mağlûb edileceklerdir.

IV

[Emevilerin Son Günlerinin Umumî Manzarası]

Mehdînin gelişine bağlı kılınmış saâdet hükümdarlığı, bu bedbaht zamanda oldukça uzak görünüyor olmalıydı, zira son Emevîlerin bölün-

223) **Belâzuri**, *Ensâb* (Ahlwardt), s. 334.

224) **D.H. Müller**, *die Burgen und Schlösser Süd-Arabiens* I, 75 vd. Târihçi **Ebû Mihnef**, "Yâ himyerâ hadîsi ve **Abdurrahmân ibn Eş'âs**'ın ölümü üzerine" bir kitab yazmıştır ki, bu mevzuda muhtemelen daha fazla bilgi ihtiva ediyordur. *Fihrist* (Flugel) ,s. 93. [*Fihrist*'in hâmişinden alınan 'yâ himyerâ' okunuşu yanlış olmalıdır. **Yâkût, Ebû Mihnef**'inin eserleri arasında: "*Kitâbu Hadîsi Bâhamrâ ve Makteli'bni'l-Eşʿas*" ismini vermekte -*Muʿcemu'l-Udebâ* XVII, 42-; **Kutubi** bu eseri: "*Kitâbu Hadîsi Vâdi'l-Cemâcim...*" şeklinde vermekte -*Fevât*, II, 288-; **İsmâil Paşa** ise: "*Kitâbu Hadîsi Bâ humeyrâ ve Makteli...*" ve "*Kitâbu Deyri'l-Cemâcim ve Hal'i...*" isimleriyle iki ayrı kitab ismi yazmaktadır -*Esmâu'l Muellifîn*, s. 841–Bâhamrâ, Kûfe ile Vâsıt arasında, Abbâsîlerle Hâşimîler arasında cereyan etmiş bir harbin vukû bulduğu yerdir, *Muʿcemu'l-Buldân*, 1, 316. Deyru'l-Cemâcim ise, **Haccâc** ile **İbnu'l-Eş'âs**'ın çarpıştıkları yer. **Ibnu'l-Eş'âs** ile ilgisi dolayısıyle mezkûr okunuşun Deyru'l-Cemâcim olması daha doğru olsa gerektir, **MSH**].

225) Bizlere nakledildiğine göre, kendi zamanlarında **Mûsâ ibn Talha** ve **Ömer ibn Abdulazîz** Mehdî sayılıyorlardı, bk. V. *Zeyl.*

melerinin teşvikçi olduğu ve Muzar ile Kahtân nesillerinin karşılıklı nefretiyle beslenen dâhilî harb, Sûriyeyi kasıp kavuruyordu, buradan da bütün eyâletlere yayılacaktı.

Hilâfetin her tarafında nizamsızlık hüküm sürüyordu. Arabları harb ibtilâsı sarmıştı. Şîa ve Havâric yeniden baş kaldırdı. Sâdece Sûriye garnizonları hânedâna sâdık kalıyorlardı, fakat muhâfazakâr Arabların her yerde hükûmetin düşmanları tarafına meylettiklerini görüyoruz. Peygamberin mîrâsı, **Ebû Bekir** ve **Ömer**'in eseri yıkılmaya hazır görünüyordu. Bu öyle elemli bir devirdi ki, müttakî müslümanların kalblerini hüzünlü sevgiler dolduruyordu. Şâir **Hâris ibn Abdullah el-Ca'dî**'nin dediklerine kulak verelim:

Geceye, yıldızların doğup batışına, kederli bakıyorum,
Bütün namaz kılanları kaplıyan şu fitne yüzünden;
Horasanlıları, Iraktakileri, Sûriyedekileri,
Tazyîkiyle bu fitne ezmektedir.
Hepsinin üzerine kapkara keder indiriyor
Zulmetiyle çehreleri karartıyor
Halk öyle bir sıkıntı içinde ki
Bu sıkıntıyla hâmileler doğum yapabilirlerdi
63 O fitnede sokağa çıkıp körler gibi dolaşıyorlar
Çölde onları muhakkak ölüm bekliyor:
Kimsede bunun âkıbetini anlatacak söz yok
Bir buzağının böğürmesi veya doğum sancısı içindeki bir kadının feryâdı müstesnâ
Bunların da ebeleri geceleri dolaşmaktadır[226].

Prens **Abbâs ibn Velîd** [İbn Abdulmelik]'in mısraları da, hilâfetin içinde bulunduğu ümidsiz durumun bir şâhididir:

Allah aşkına sizden, dağlar gibi yükselip parçalanan
Fitnelerden kaçınmanızı rica ederim
Halk sizin idârenizden tiksinmiştir
Dînin direklerine sarılın (dâhilî harbden) uzak durun
Halk içinde dolaşan kurtları etlerinizle beslemeyin
Kurtlara bu fırsat verilirse bol bol faydalanırlar

226) **Taberi** II, 1857.

Karınlarınızı kendi ellerinizle yarmayın

Bu takdirde ağlamanın, sızlanmanın ne yararı olur?[227].

Emevîler hakkında efkâr-ı umûmiyyenin ne derece değişmiş olduğu görülmektedir. "Halk sizin idârenizden tiksinmiştir?" diyor Prens **Abbâs** ve gerçeği dile getiriyor. Herkes anlamaya başlıyordu ki, işlerin yola konulması, Sûriye halifelerinin bozuk idâresinin yapacağı iş değildi ve bu idârenin devâmı da İslâmın zararına idi.

[Siyah Bayraklar]

Bu durumda kurtarıcı Mehdî'nin gelmesinin yaklaştığına inanılmışmıdır? Mümkindir, hattâ muhtemeldir ki bu ümid, müttakî müslümanların kalbî tesellisi olmuştur. Ve bununla beraber, bir başka bekleyişin ruhları canlandırıyor olduğunu görmekten hayrete düşüyoruz. Saâdet evini kurmak için, evvelâ onun inşâsına engel olan harâbeleri temizlemek gerekiyordu. Mehdî'ye yer hazırlayacak bir yıkıcıya ihtiyac vardı. Eski mesîh inançlarına bir yenisi ekleniverdi, Şarktan hareketle Emevî hânedânını devirecek olan Siyah bayraklı adam inancı (bk. **Mu(-berred**, *Kâmil*, s. 575 [972–973], **Taberî** II, 1929 vd.).

Bu siyah bayraklar da neyin nesi denebilir.

O zamana kadar Emevîler renk olarak beyazı kullandıkları için siyah ona mükâbele olmak üzere, veyahud siyah renk, Ehl-i Beyt şehidlerine, yâni hükûmetin zulmüne kurban gitmişlere tutulacak mâtemi ifâde
64 edeceği için ittihaz edilmişti[228]. Fakat muhtemeldir ki Emevî taraftarları beyaz rengi, ancak Abbâsîler iktidara geldikten sonra ve bunlar siyah rengi alâmet olarak seçtikleri zaman kabul etmişlerdir[229]. Siyâhın mâtem işâreti olarak izahına gelince, bunun doğru olduğuna, sâdece (Abbâsîler zamanında resmî kıyâfet olan) siyâh elbiseler için doğru olduğuna inanırım, bilhassa târihî rivayetler onun lehinde konuştukları için[230].

227) **Taberi** II, 1788.

228) Bu siyâsî renkler hakkında bk. **Hamaker**, *Réflexions critiques pour servir de réponse aux éclaircissements de M. de Hammer*, Leide, 1829, s. 8 vd. **De Sacy**, *Chrestomathie arabe*, 2. baskı, I, 48 vd., II, 263 vd. **Weil**, *Geschichte der Khalifen* II, 216 n. 3; *Opkomst der Abbasiden*, s. 137 vd.

229) **Weil**, a.e. **İbn Haldûn**, *Mukaddime*, 2. kısım, s. 44 (metin), s. 51 (terceme); **Von Kremer**, *Ağânî*'nin VI, 141: ثياب بيض نظاف من ثياب الخليفة "Halîfe II **Velîd**, namazda giymek üzere, hilâfet elbiselerinden, beyaz, temiz elbiseler yaptırdı" ibâresinden şu neticeyi çıkarıyor; Emeviler beyaz rengi seçmişlerdi. Fakat burada beyaz'ın temiz mânâsında oluşundan ayrı olarak, pek çok kaynaktan öğreniyoruz ki, Emeviler zamanının resmî ayırım alâmeti, beyaz elbise değil, fakat siyah sarık idi. **Taberi** II, 208 (16); *Ikd*, I, 32; *Ağânî* XIX, 60 Krş. **Taberi** I, 2148.

230) **İbn Haldun**, *Mukaddime* a.e. **Suyûtî**, **Sacy**'de, *a.e.*, I, 51. Krş. **Dîneverî** s. 340[339]; **Taberi** II, 1972, III, 506; **Belâzurî**, *Ensab*, *Z.d.D.M.G.* XXXVIII, 394.

Aynı şey bayraklar için vârid değildir. Ne **Hâris ibn Sureyc**'e, ne de Hâricîlerden **Behlûl** ve **Ebû Hamza**'ya, ki **Behlûl** 116 [734]'de, ikincisi 119 [737] ve 128 [746]'da siyâh bayraklar dalgalandırmışlardır[231], Peygamber Evinin mâtemini tutturacak hiçbir sebeb yoktu. Bu bayrağın gerçek mânâsı, şâir **Kumeyt**'in, 117 [735]'de, **Hâris ibn Sureyc**'e ithâfen söylediği mısralarda gizlidir, sâdece şu kısmını kaydedeyim: "Aksi takdirde, dalâlet ve zulüm ehline karşı siyâh bayrakları çekiniz" (**Taberi** II, 1575).

Burada şübhesiz, siyah bayraklar ile dinsizlik (yâni hatâ; kur'ânî mânâsiyle dalâlet) ve adâletsizliğe (şeriati ihlâl'e) karşı mücâdele fi'li arasında bir münâsebet mevcuddur ve bu mülâhaza bizi meselenin tek muhtemel çözümüne götürebilir. **Hamaker**'in daha önce düşünmüş olduğu bu çözüme göre mezkûr bayraklar, bütün kaynaklarımızın siyah renkli olduğunda birleştikleri peygamberin bayrağını temsil etmektedirler[232].

65 **İbn Sureyc** gibi şu Hâricîlerin de siyah bayrak çekişlerinin sebebi işte budur. Hepsi, herşeyden önce dinsizliğe ve adâletsizliğe karşı harbediyordu (ki bu noktaya tekrar dönmek faydasızdır) ve siyah bayrak, haklı veya haksız olsun, mükemmeliyet devri olarak görülmeye alışılmış peygamber devrini hatırlatıyordu.

Dimeşk hânedânını devirecek ve âdetâ Mehdî'nin, yâni ideal prensin mübeşşiri olacak kimse, elbette siyah bayraklarla temsil edilecekti.

128 [746] senesinde, kendisinin bu rolü oynamaya takdir edilmiş olduğunu zanneden kimse **Hâris İbn Sureye** oldu[233]. Onun hiçbir başarı kazanamadığını biliyoruz. Hükûmet, daha doğrusu Yemenli Arablar gâlib gelmişlerdi, fakat ümidler bir defa yeşerince icrââtına devam ediyordu ve **Hâris**'in hissiyâtını paylaşan herkesi bu ümid, Abbâsî hareketi içine sürükleyen âmil hâline geldi. **Ebû Dâvûd**'un bize naklettiği ve daha sonraları istikbalden haber veren kitablara girecek olan dikkate şâyân bir hadis bunun delîlidir. Peygamber gûyâ şöyle demiştir: "Mâvarâünnehir'de **Hâris** isimli bir adam çıkacak, Onun önünde Mansûr (sembolik isimli

231) **Taberi** II, 1570, 1624, 1981; **İbnu'l-Esîr** V, 285 [183-].

232) **Mouradja d'Ohsson,** *Tableau de l'Empire Ottoman* I, 260 vd. **Ebû Yûsuf,** *Kitâbu'l-Harâc*, s. 119; **Belâzurî,** *Futûh*, s. 112; **Yâkûbî** II, 151 [1960 senesi Beyrut baskısında, bayrağın rengi: el-beydâ, beyaz olarak mezkûrdur, **MSH**]; **Dîneverî** , s. 186; *Kitâbu'l-Vefâ* (cod. Leid.), v. 144 r. vd. [s. 567] **Hudayn**'ın **Hz. Ali** nâmına Sıffîn'de taşıdığı bayrak siyâh idi, **Muberred, Kâmil**, s. 436 [721].

233) **Taberî** II, 1919.

birisi) gidecek, gerekli şartları peygamber âilesi için hazırlayacaktır... Ona her mü'minin yardımcı olması gereklidir"[234].

V

[Abbâsîlerin İktidâra Gelişi]

Hicretin 129. senesi Ramazânının 25. günü [9 Haziran 747], **Süleyman İbn Kesîr**'den sonra Abbâsî dâvâsının başına geçmiş olan **Ebû Muslim**, Merv civarındaki küçük Sîkazenc kasabasında şahsen siyah bayrağı dikmektedir. Bu bayrak *Kur'ân*'dan alınan pek mânîdâr bir ibâre taşıyordu: "Zulme uğradıkları için silâha sarılanlara (savaşma) izni verilmiştir" [22. Hacc, 39].

"Siyah bayraklı adam"lılığına, **Ebû Muslim**, daha az ehemmiyetli olmayan bir başka imtiyaz daha ekledi, (inandırmaya çalıştığı gibi doğumdan değil de) velâyet yoliyle Ehl-i Beyte mensûb olmaklığı.

Horasandan umûmî bir kıyâm beklemek, oranın durumunu pek iyi bilmemek olacaktı. Gerçekten de, köylerde oturanlar, dâîlerin emrindeki Mevâlî, her taraftan akıp gelmiştir, gerçekten de, eyâletin diğer kısımlarında: Nesâ'da, Bîverd, Belh, Herât ve Merverrûz'da, kısaca dâvânın
66 yürüdüğü her yerde Musevvide, "Siyah -bayraklılar" isyân etmişlerdir. Fakat bu bölgeleri birbirinden ayıran mesâfe, isyânda birlik hâlinde hareket etmeyi engelliyordu. Daha da fenâsı, Arablar, hattâ hükûmetin başına en fazla gâile açanlar bile, İslâma muhâlifler olarak gördükleri şu "nesebsizler" ile müşterek hareket etmeyi başlangıçta reddetmişlerdir ve bu nesebsizlerin parolası da, Emîr **Nasr**'a göre: "Arablara Ölüm" idi.

Musevvide'nin kuvvetini teşkil eden şey, kendi siyâsî haklarınınkiyle müşterek olan Ehl-i Beyt dâvâsına duydukları hürmet idi, derin hayranlıktı. **Ebû Muslim**'in seçkin birlikleri Keffiyye veya Ehlu'l-Keff idi. Bunlar buğday yevmiyyelerini (keffen:) elden alanlar, veya, hiçbir ücret almayacaklarına ve mallarını, şâyet dâvâ îcab ettirirse, teslim edeceklerine yemin edenler idi (ki bu îzâh bana daha isâbetli gelmektedir): Bu (keff), istinkâf karşılığında cennet bekliyorlardı[235]. Reislerinin izni olmaksızın hiçbiri ne rızık ne tazmînat isteyeceklerine, onlara sonuna

234) **Ebû Dâvûd**, *Sunen* II, 125 ([35. K. Mehdî Sonu]. **İbn Haldûn**, *Mukaddime*, 2. kısım, terc. s. 167. *Durr Munazzam* (Cod. Leid. 1252), v. 32 r.

235) Keffiyye veya Ehlu'l-Keff'den isimler verilmektedir: **Taberi** II, 1957 (4), III, 848. (15) (burada كفاية yerine كفية okumak gerekir. **Makrîzî**, *Mukaffâ* (Biblioth Nation. yazması, v. 80 a.) bunlar hakkında çok dikkate değer bir açıklama vardır ki bunu VI. *Zeyl*'de dercedeceğim.

kadar itâat edeceklerine, ele geçirdikleri düşmanları, onların emri olmadan öldürmeyeceklerine yemin etmek zorundaydılar[236].

Buna mukâbil Arablarda vatanperverlik duygusu hemen hemen tükenmiş gibiydi. Bir ara, müşterek düşmana karşı birleşmeyi denemişler, fakat bu birleşme, **Ebû Muslim**'in desîseleriyle yıkılıvermiştir. Herkes kendi şahsî çıkarını, veya en fazlası kabîlesinin çıkarını düşünür olmuştu. Emevîlere hizmette bulunmayı kimse istemez olmuştu, hattâ **Yâ'kûbî**'ye bakılırsa, Mervdeki Yemenliler tamâmen şîî hissiyâtını benimsemişlerdi[237] Tek kânûn adamı Emîr **Nasr ibn Seyyâr**'dır ki, böyle ihânet ve bencillik zamanlarında böylelerine rastlamak bahtiyarlıktır. Maamâfi onun Halîfeden yardım ricâsı boşa gitti. II. **Mervân**'ın birlikleri, asıl kendisine lâzımdı. Ona: "Kendi başının çaresine bak"masını tavsiye etti. Bunun üzerine **Nasr** hayretler içinde şöyle söylenmektedir: "Benû Umeyye uyanıkmı yoksa uyuyormu?".

Ebû Muslim bu durumdan fevkalâde istifâde etmesini bildi. Hükûmet birlikleri arasına ihtilâf tohumları ekerek, küçük ordusunu hemen hemen kullanmadan, Merv civarında yedi ay tutunmayı başardı. Bu müddetin sonunda, Yemenlilerin yardımını temin ederek, nihâyet Horasan'ın merkezini ele geçirmeye muvakkaf oldu. Vaziyete hâkim olunca, kendisiy-
67 le hâlâ iktidar münâkaşası yapabilen kabîle reislerinin derhal başlarını kestirerek, onlardan yakasını kurtardı.

İşte o zaman isyan umûmîleşti ve bu defa hânedanın sonu geldi. **Ebû Hanîfe ed-Dîneverî**'nin aşağıdaki tavsîfi, şâyed doğru ise, bahsettiğimiz devir için kullanılabilir[238]". **Ebû Muslim** ile birleşmek üzere halk, Herât, Bûşenc, Merverrûz, Tâlekân, Merv, [Nesâ, Âbyurd, Tûs], Neysâbur, Serahs, Belh, Sağaniyan, Tohâristân, Huttelân, Keş ve Nesef'ten akın etti. Hepsi siyahlara bürünmüşlerdi. Ellerindeki sopaları yarı yarıya siyâha boyamışlardı ve onlara (kâfirleri dövecekleri için) **kâfirkûbât** ismini takmışlardı[239], Atlı, yaya, eşeklere binmiş olarak geldiler. Eşeklerini "herr Mervân" diyerek dehliyorlardı, çünkü II. **Mervân**'ın lakabı: El-Hımâr (eşek) idi. Aşağı yukarı yüz bin kişiydiler".

---

236) **Taberi** II, 1989.

237) **Yâkûbî** II, 399 (16 vd.) [333]; 408 [341].

238) **Dîneverî**, s. 360 [361].

239) Münâkaşalı kelimeye burada verilmesi gereken mânâ hakkında krş. *Ağânî*, XV, 123: **Ebû Muslim, Mustehill ibn Kumeyt**'e şöyle dedi: "Baban müslüman olduktan sonra kâfir oldu", çünkü **Kumeyt** başlangıçta şiirlerle Hâşimîleri medhederken, müteâkiben Emevîleri övmüştü. Demek ki, kâfir-Kûbât'lar Emevî hilâfeti taraftarlarını dövmeye tahsis edilmişti. Türklerin كافر قوباد 'ları hakkında bk. *Biblioth. Geogr.* IV, 278 [bk. Wellhausen, Havâric, s. 213].

Artık Emevî imparatorluğunun son çırpınışlarının tavsîfini yapmıyacak, Horasan ordularının muzafferâne akışını tâkib etmiyeceğiz. Bunların en mâhir generallere karşı kazandıkları zaferlerin kesintisiz serisi, bizi gerçekten hayrette bırakacaktı. Şâyed ölen bir imparatorluğun göstermekte olduğu mukâvemetin temelinde hiçbir kuvvet verici fikrin, daha yüksek bir nizâmın muharriklerine dayalı hiçbir hissin bulunmadığını bilmeseydik. Ümidsizliğin verdiği cesâret dahî, Abbâsî ordularının başarısını, Emevîleri cezâlandıran Allahın bir takdiri olarak gören düşünce karşısında mühim nisbette zayıflayacaktı[240].

Buna mukabil diğerlerinde, yâni harîs memur ve vâlilerde, bozuk bir idâre tarafından istismâr edilmiş halkta, nihâyet saâdet ve adâlet devrine erişebilme ümîdi doğdu. İslâmı sâdece mâlî yönü ile tanımış olan İranlı çiftçiler bile, o derece güzel bir ufkun metfûnu oldular. "Dihkânlar, Mecûsîlerin dînini bırakıp, **Ebû Muslim**'in zamanında müslüman oldular"[241].

68 Hurremiyye denen o azgın syncrétiste'lerde heyecan daha da şiddetli oldu, Hurremî **Hıdâş** vesîlesiyle bunlardan bahsetmiş bulunuyoruz. Emevî vâlilerinin merhametsizce tâkîbine uğramış bu bahtsızlar, kurtuluşlarını, imparatorluğun sukûtunda buluyorlardı. **Ebû Muslim**'in. dünyevî zevklere kendisini kaptırmamış bu karanlık ve sert adamın dâvâsına sıkıca bağlanmış görünmektedirler, belki de onda, kendi inançlarına sempati gösterileceğine inanıyorlardı. Pekçokları ona, gerçek tek imâm gözüyle bakıyordu[242]. Onun, **Zerdüşt** (Zoroastre, Ochéderbami veya Oschēderma)nın ahfâdından biri olarak görülmüş olması da mümkindir ki, Mecûsîler, Müslümanların Mehdîyi bekleyişi gibi, onun gelişini bekliyordu[243]. Bu fırkalar **Ebû Muslim**'in ölümüne inanmak istememişlerdir, dünyayı adâletle doldurmak üzere dönüşünü bekliyorlardı. Diğerleri, imâmeti onun kızı **Fâtıma**'ya geçirtiyordu[244]. **İshâk et-Türk** isimli biri, **Ebû Muslim**'in ölümünden sonra Mâverâünnehre kaçtı. Kendisini onun dâîsi olarak kabul ettirdi ve Üstâdının Rey şehrinde gizlenmiş olduğunu ileri sürdü. Daha sonra iddia etti ki, **Ebû Muslim**, hâlen yaşamakta olan **Zerdüşt** tarafından gönderilmiş bir peygamberdir. Dîninin zaferini kutlamak için onun dönüşü bekleniyordu[245].

---

240) *Fragmenta hist. arab.*, s. 211.

241) وانتقل دين المجوسية عن الدهاقين و أسلموا في وقت أبي مسلم **İbn Ebî Tâhir, Von Rosen,** *Mémoires de la Société russe d'Archéologie*, III, 1 s. 146–162 (ayrıbas. s. 10, n. 1).

242) **Şehrestânî**, s. 114 [I, 248].

243) *A.e.*, s. 188 [II, 72].

244) **Mes'ûdî**, VI, 186.

245) *Fihrist* s. 344.

VI

[Değerlendirme]

Merv'in fethinden bir sene sonra (13 Rebîulevvel 132)*, **Abbâs** evinin ilk halîfesi **Ebu'l-Abbâs** el-Mehdî[246], Kûfe câmiinde îrad ettiği mûtâd hutbe ile saltanatına başladı.

Bu yeni hânedânın tahta geçişinin dâvet ettiği ümidleri tanıtarak, onların bunları nasıl ve hangi ölçüler içinde gerçekleştirdiklerini açıklamak üzere bir son bölüm yazacağız.

Evvelâ tesbit edelim ki, ideal adâlet, bütün teb'anın eşitliği, yine bir hayâl olarak kalmıştır. "Yer yüzünü adâletle dolduracak" bir Mehdî'ye, bir Rehber'e duyulan ihtiyac, Emevî imparatorluğundaki canlılığı ile, bugün dahî Şarkta kendisini hissettirmektedir.

Başlangıcından îtîbâren, Abbâsî idâresinin sertliği, "mel'ûn hânedân'ınkinden hiç te aşağı kalmamıştır. **Mansûr**'un, **Reşîd**'in ve **Me'mûn**'un
69 hırsı, **Ali ibn Îsâ**'ların aşırı ve kötü muâmeleleri, pek çok bakımdan **Haccâc**ın **Hişâm**'ın ve **Yûsuf ibn Ömer**'in devirlerini andırıyordu.

Her tarafta, büyük bir hayal kırıklığının bol miktarda delilleri bulunmaktadır. "Biz Âl-i Muhammed'in arkasından gittiysek, bu, kan dökmek, adâletsiz işler yapmak için değildi" diye bağırıyor, **Ebu'l-Abbâs**'ın zamanında Buhârâ'da isyân eden **Şerîk**.[247]. Hilâfetin Şarkındaki devamlı isyânlar **(Mukanna, Ustâzsîs)**, Hâricîlerin aralıklarla devam eden isyânları, **Yûsuf el-Berm** fitnesi, ki bunun gâyesi "emri bi'l-Marûf ve nehyi ani'l-Munker"- den başkası değildir ve **Râfi ibn Leys**'inki, bunun da sebebi, Emîr **Ali ibn Îsâ**'nın zulmüdür, hepsi de göstermektedir ki, eski münker şeyler ortadan kalkmış değildir ve şâir **Ebu'l-Atâ** şöyle söylemekte yalnız olmasa gerektir:

Keşke Benû Mervân'ın zulmü geri gelse
Keşke Benu'l-Abbâs'ın adâleti cehennemi boylasa[248]

Ümidlerini, Peygamber Evinin **Ali** kolunun iktidarına bağlamış olanlar, acı bir ümidsizliğe düştüler. **Ali** ahfâdı, ilk Abbâsî halîfeleri zamanında gördüklerinden daha ağır zulümlere evvelce asla mâruz kalmış değillerdir.

---

* Bu tarih : 12 Rebiulâhır 132 / 28 Kasım 749 Cuma olmalıdır, bk. **Taberi**, III, 37, **MSH.**

246) **Mes'ûdî**, *Tenbîh*, s. 338 l.4.

247) **Taberî** III, 74.

248) *Ağânî*, XVI, 84: ياليت جور بني مروان عاد لنا وليت عدل بني العباس في النار

Alevî **Hasan ibn Hasan**, yeğeni **Muhammed**'e: "Nasıl olur da Emevîlere ağlayabilirsin, sen ki Abbâsîleri desteklemeye mecbûrsun?" diye sorduğunda, ondan şu cevabı almıştır: "Vallahi amca, biz Emevîlerden intikâmımızı aldık, ne varki şu Abbâsîler onlardan daha az Allahtan korkan kimseler, ve muhakkak ki Abbâsîlerin aleyhine olan mevcûd deliller, onlarınkinden daha fazla isyan ettirici. **Ebû Ca'fer (Mânsur)**'da boşuna aradığım ahlak, mekârım ve faziletler, o adamlarda vardı[249].

Bununla berâber haksızlık yapmayalım. İtiraf edelim ki Abbâsî hânedânı, alevî **Muhammed**'in hasretini çektiği vasıflarla hiç te temâyüz etmemiş olsa bile, öyle prensler çıkarmışlardır ki, onların teşkîlâtçı kudretiyle **(Mansûr)** ve barbar bir zamanda ilimlere duydukları aşkla **(Me'mûn)**, bütün asırların hayranlığını çekeceklerdir.

Hepsi bu kadar değildir. İktidâr koltuğuna oturur oturmaz şâyed Abbâsîler, beklenen adâlet ve eşitlik idâresini kuramamışlarsa, bu demek değildir ki durum Emevî hilâfetinde olduğu şekilde kalmıştır. Bazı gayr-ı meşrû davranışlar gerçi hâlâ mevcuddu, fakat bunlarda artık eski idârenin
70 cansıkıcı uygunsuzlukları bulunmuyordu. Bir tarafta muhârib ve imtiyazlı ırk, diğer tarafta mazlum çiftçiler sınıfı artık görülmüyordu. Arablar ile metbû halk arasındaki tezad, ehemmiyetini kaybediyordu. İdâre ile teb'anın, sonra da teb'a ferdleri arasındaki münâsebetleri tanzim eden şey, artık İslâmdı, ırk değil. Arab birlikleri, kendi imtiyazlarını terketmek istemedikleri yerlerden sürülüyor veya memleketten uzaklaştırılıyorlardı[250]. Başka yerde (meselâ Irak'ta) ırkların karışımı, yeni durumlara teşvikçi oluyordu. Hz. **Ömer**'in Arablara, İslâmın müdâfileri sıfatiyle, tahsîsât bağlatan teşkîlâtı, her nekadar şeklen asla ilgâ edilmemiş ise de, fi'len yerini yeni bir teşkîlâta bırakıyordu. Buna göre Arablar ve İranlılar, tefrik yapılmaksızın, devlet hizmetine ve belli ücreti almaya çağırılabiliyorlardı. İranlı ve yarı İranlılaşmış Horasanlılar, bundan böyle, yeni hânedânın en sâdık birlikleri olmuşlardır. Kendilerinden alınan baş vergisi, Emevî imparatorluğunun sarsılmasına sebeb olmuş bulunan mazlûm Mevâlî, şimdi baş üstünde tutuluyordu. Sarayda, orduda, mâliyede, eyâletlerin idaresinde meyveli vazîfeler onlara tevdî edilmişti. Daha az mes'ûd ve ikinci plana atılmış durumdaki Arabların hasedini çekiyorlardı[251]. Arab idâresinin en köklü yaralarından birisi olan kabîleler arası harbler, bundan böyle, daha saf Arab memleketlerine (meselâ Sûriye'ye,

249) A. e., X, 106.

250) Bk. **Yâkûbî**, *Kitâbu'l-Buldân*, s. 285 (6. vd.)

251) *Ağânî* XVIII, 148; XII, 176. | Hicviyyeyi **Von Kremer** terceme etmiştir, *Streifzüge*, s. 31 vd. **Von Kremer** ilk mısrada yanhş olarak تبانين şeklinde okumuştur. تبان 'ın cem'i olan تبابين mevlâların kıyâfeti idi (krş. *Ağanî*, XV, 21; **Cevâlîkî**, s. 67) 5. mısrada: الحلاني okuyunuz, 12. mısrada: ينخر okuyunuz |.

Cezîretu'l-Arab'a) çekilmektedir. Fâtih ırk ile metbû milletlerin karışımı, ki Emevîler devrinde başlamış, fakat, menşe', zevk ve tabîat bakımından Arab olan bunlar onu ne becerebilmişler, ne de tasvîb etmek istemişlerdi, artık hiçbir engelle karşılaşmıyordu.

Böylece hazırlanmış sâha (ki devletin yeni bünyesinin başlıca neticesi önümüzdedir), bütün İslâm âlemini kucaklayan bir fikrî inkişâfa imkân vermiştir ve bunun meyveleri, sâdece Şark hilâfetine inhisar etmekle kalmamış, bütün insanlığa faydalı olmuştur.

EKLER

I

71 HORASAN MÂLİYESİ VE NASR İBN SEYYÂR'IN ISLÂHÂTI

(bk. s. 21)

Arab işgâlinin devamı müddetince Horasan vergileri mevzûunda kat'î bir fikir edinmek çok güçtür. Metinde şu kanâati ortaya koydum ki, kâfirlerin ödedikleri cizye veya harâc-cizye denen vergi, Horasan'ın muhtelif bölgelerinin Arablardan sulh satın alma vasıtası olan haraca dâhil bulunuyordu. Meselâ ماهويه **Mâhûye** isimli Merv merzubân'ı, **Hz. Ali** ile bir anlaşma imzaladı, buna göre (toprak sâhiblerinin üç sınıfını teşkil eden) dihkânlar, esvârlar ve dihsalârlar, cizyeyi ona teslim edeceklerdi (**Belâzurî**, *Futûh*, s. 408 vd. [399]. Herat beyi, cizye denen sâbit bir vergi ödemek üzere, Arablarla sulh yapmıştır. Bu vergi hâsılasını, kendi bölgesinin toprakları arasında âdilâne bölüştürmek zorunda idi .(وأن يقسم ذلك على الأرضين عدلا بينهم)

Fakat daha sonra, **Nasr ibn Seyyâr**'ın zamanında (120–130 [738–748]), cizyeden ayrı olarak harâc ve muâhede şartı olarak belli bir mikdar meselesi ortaya çıkmaktadır. Bu husus, **Taberî**nin aşağıdaki metninde bulunmaktadır ki, tam olarak terceme etmeyi uygun görüyorum, **Taberi**, II, 1688.

Belh ve Mâverâünnehire yaptığı gazve'den dönen **Nasr ibn Seyyâr** cuma günü mescidde şu hutbeyi irad etmiştir: "Dinleyiniz, Mecûsîlerin hâmîsi **Behrâmsîs** idi, onları korur gözetir, yüklerini müslümanlara taşıtırdı. **İşbedâd ibn Curercûr** Hıristiyanların hâmîsi idi; yahûdî **'Akîbe** ise Yahûdîlerin hâmîsiydi. Bana gelince, ben Müslümanların hâmisi olacağım, onları kollayacak, yüklerini müşriklere taşıtacağım. Bence kabul edilebilecek harâc, ancak yazılmış ve alınmış olandır: (لا يقبل مني إلا توفى الخراج على ماكتب و رفع). Tahsildârımız olarak **Mansûr ibn Ömer**'i tâyin ettim ve size âdil davranmasını emrettim. Siz müslümanlardan herhangi birinize necek olur veya harâcına müşriklerden alınıp eklenecek cizye yükle-

72 olursa, bu durumu **Mansûr ibn Ömer**'e bildirsin ki, onu müslümanlardan alıp müşrike yüklesin".

Bir hafta geçmemişti ki, cizye ödemekte olan otuz bin müslüman ve cizyeleri kaldırılmış seksen bin müşrik onu görmeye geldiler. Müşriklere cizye konuldu, müslümanlardan kaldırıldı. Daha sonra **Nasr**, yeni bilgilere göre bir Harâc tablosu hazırlattı ve anlaşmadaki şartlara uygun olarak, vergi meblağını yeniden dağıttı (ثم وظف الوظيفة التي جرى عليها الصلح). Emevîler zamanında Merv'in geliri, harâc olarak alınanların dışında, yüz bin dirheme ulaşıyordu".

Bu ibârelerden anlaşılmaktadır ki, Merv bölgesinde, başvergisi cizyenin yanı sıra bir de toprak vergisi harâc vardı ve anlaşmada tesbit edilmiş vergi cümlesindendi. Zîrâ **Nasr**, cizye ödemek durumundaki müslümanlarla, harâc yükümlüleri arasını (veyâ edâtı ile) ayırmaktadır.

Bu husus ancak, müşriklerin (baş vergileri olan) cizyelerinin, İslâm oluşlarının ertesi günü (toprak vergisi) harâc hâline geldiği kabul edildiği takdirde anlaşılabilir. Fakat acâib gelen taraf, 80 000 müşrikin, evvelce o kadar ciddiyetle tâkib edilmiş olan **cizye**'den muâf tutulmuş olmalarıdır. Farzedilebilir ki dindaşlarının himâyesi altında, gayr-ı müslim halkın büyük bir kısmı, cizyesini şübhesiz ödemesi daha kolay olan bir harâca çevirmeyi becermiştir. Yine muhtemeldir ki, yeni mühtedîlerin terk ettikleri topraklar, **harâc** ödemek şartıyle, geride kalanlara verilmiştir,

Bu ihtidâlar Merv bölgesinin gelirlerinde azalma sebebi olmaktadır ki, **Hâtim ibn Nu'mân**'ın yaptığı anlaşmaya göre **(Belâzurî**, s. 405 /396 /, **Taberî** I, 2888), 2 200 000 dirhem (diğer rivâyete göre, 1 000 000 dirhem 200 000 cerîb buğday ve arpa veya 1 200 000 miskal gümüş) alınacaktı.

II

MÜSLÜMAN TOPLUMUN TEMSİLCİSİ OLARAK EMEVİ HILAFETİ

(bk, s. 36)

Şehrestânî, s. 103, 14 vd. [I, 220–222]: "Bir kenâra çekilip harblerinde ne **Ali** ile, ne de hasımlariyle bir olan ve: Dâhili harb (fitne) fırtınasına girmeyiz, diyen Sahâbîler, **Abdullah ibn Ömer, Sa'd ibn Ebî**
73 **Vakkâs, Muhammed ibn Mesleme el-Ensârî** ve Peygamberin Mevlâsı **Usâme ibn Zeyd el-Kelbî** idiler. **Kays ibn Ebî Hâzım** şöyle diyordu: Her hâl ü kârda, bütün harblerinde **Ali** ile berâberdim, tâki Sıffîn günü şöy-

le diyene kadar: Müşrik kalıntılarına (Ahzâb'a) hücum, siz: **Allah** ve Rerûlü doğru söyledi, derken, Allah ve Resûlü yalan söyledi, diyenlere hücum. Müslüman toplumu (Cemâat) hakkında Ali'nin bu şekilde düşündüğünü gördükten sonra ondan ayrıldım".

Hamza İsfahânî s. 217 vd. [160–] "Onlar (yâni Emevîler) **Ali** taraftarlarını, Suriyeli barbar Arablara (أغتام şeklinde okuyunuz), meşrû imamlarına isyan etmiş kimseler olarak takdim ettiler. | Leyde yazmasına tâbi olarak ben صورهم okuyorum. | Onlara şu kanâati aşıladılar ki, Aliciler |birlik| asâsını kırmışlar, müslüman toplumunun dışına çıkmışlardır. Gâyeleri, imâm babasının meşrû vârisi bir imâmdan (yâni I. **Yezid**'den) imâmeti ele geçirmekti ve selefinin onlara değil, ona tevdi ettiğini hakkı gasbetmekti.

O sûretle ki bu barbarlar onlara [Alicilere] lânet okumaya ve şöyle diyerek haklarında yalanlar neşrine başlıyorlardı: Lânet size, siz Peygamberin sünnetini ve müslüman toplumunu terketmiş, Allahın halîfesine isyân etmiş kimselersiniz.

Aşağı yukarı yüz sene boyunca devam eden bu telkinler ile onları halka, şübheli ve menfur göstermiye çalışmışlardır ki, bu sûretle halkı onları görmekten ve onlara gidip gelmekten alıkoymak istemişlerdir. Nihâyet Allah, şu Karanlıkların Nûrunu, **Ebû Muslim**'i gönderdi. Sülâlenin (peygaber âilesinin) adamı, memleketi Emevîlerden temizledi ve onu | Allah'ın | kullarına teslim etti".

Bu metni bir evvelki ile mukâyese edince, **Hamza** tarafından Emevî idâresinin telkinlerine bağlanan tefrika aleyhtârı hissiyâtın çok kuvvetli bir vatanseverlikten neş'et ettiğine ve **Kays ibn Hâzim**'in görüşünün, ilk hicrî asrın pek çok müslümanı tarafından paylaşılmakta olduğuna insanın inanası gelecektir. Bir de şuralara bakınız: **Ağâni** VI 141 (1–3) ve *Zeyl* III. (Baş kısım), ile V. (**Musâ ibn Talha**) hakkında).

III

AFRİKALILARI İSYANA SEVKEDEN ÂMİLLER

TABERİ I, 2815

(bk.s.11 ve s. 37)

Afrika halkı dâimâ daha itâatkâr ve daha yumuşak başlı olmuştu.
74 Fakat **Hişâm**'ın devrinde Irak'tan gelen dâîler[252] onların arasına sızıp isyân teşvikçiliğine girişince, kendilerini hilâfete bağlayan ipi kopardılar ve bugüne kadar ayrılmış olarak kaldılar.

Ayrılışlarının sebebi şudur:

| Misyonerlerin | fitne çıkarıcı sözlerine karşı şöyle cevap verdiler: "Bizler, âmillerin işledikleri kötülükler yüzünden | meşrû | imâmlara muhâlefet etmeyiz, bu kötülükleri onlara yüklemeyiz', Kendilerine: Bu âmiller ancak o imamların emriyle hareket ediyorlar, denince, şöyle cevab verdiler: Yakînen bilmedikçe bunu kabul etmeyiz. Bu gâyeyle **Meysere**, on küsur adamla yola çıktı, **Hişâm**'ın sarayına vardı. Kendilerini kabul etmesini istediler. Huzûra kabullerinde güçlükle karşılaşınca, ziyâret sebeblerini **Ebreş**'e anlattılar, ona şöyle dediler:

— Mü'minlerin Emîrine ulaştır ki, bizim Emîr kendi ordusu ve bizimle birlikte gazâya çıktığında, bir ganîmet elde ettiği takdirde, bizim dışımızdakilere hisse veriyor ve: Onlar buna daha lâyık diyor, O zaman biz: Bu durum bizim cihâdımızı daha hâlis kılar, çünkü ganîmetten birşey almadık. Bize birşey düşerse onlara helâl ediyoruz. birşey düşmez ise tabiatiyle verecek bir şeyimiz yok, diyoruz.

Sonra şöyle dediler: Bir şehri kuşattığımızda, Emir bizi cebheye sürüp kendi ordusunu arkaya çekiyor. Biz kendi kendimize bağırıyor ve ileri arkadaşlar, bu durum, cihâdın fazîletini artırır, bizim gibiler kardeşlerinin yerini doldurabilir, diyoruz. Böylece onları canlarımızla koruduk, ihtiyaclarını karşıladık.

Hepsi bu kadar değil, Mü'minlerin Emîrine beyaz kürkler yapmak gâyesiyle, onlar bir tek kürk için binlerce koyun öldürmek bahâsına, koyunlarımızın karınlarını yarıyor, kuzuları çıkarıyorlar. Biz: bu, Mü'minlerin Emirî için az bile, deyip tahammül gösterdik, onları kendi hallerine bıraktık.

Sonra | Halîfenin haremi için | güzel kızlarımızın hepsini almak üzere bizi zorluyorlar. Onlara: Bunun ne Kitabta ne Sünnette yeri var, biz müslümanlarız, dedik. Bilmek istedik, bütün bu şeyler Emîru'l-Muminînin bilgisi tahtındamı oluyor, yoksa haberi yokmu?

Eşres onlara: Çâresine bakarız, dedi Ne zamanki halîfeden cevab gecikti, yanlarındaki erzak tükendi, isimlerini kâğıdlara yazdılar ve vezirlere gönderdiler ve şöyle dediler: İşte isimlerimiz ve neseblerimiz. Emîru'l-Mu'minîn size bizden soracak olursa, ona haber verin.

Afrikaya dönünce **Hişâm**'ın vâlisine isyân edip onu öldürdüler, Afrikayı ele geçirdiler. Haber **Hişâm**'a ulaştığında, mezkûr heyeti sordu. Onların isimleri kendisine arzedildi. Bunlar Afrikada o işleri yapanlardı".

Krş. **Dozy**, *Histoire des Musulmanes d'Espagne*, I, 234 vd.

IV

SON EMEVİLER DEVRİNİN HÂRİCİLERİ

(bk.s.37)

Yemenli Hâricî **Ebû Hamza**'nın [130/748 senesinde] Medîne Mescidinde okuduğu hutbelerden bir kısmının tercemesini vereceğim. Bunlar, mezkûr fırka sâliklerinin görüş ve hissiyâtını okuyucuya daha iyi tanıtacaktır. Aslî metnin üslûbunu muhâfaza etmeye çalıştım, bu ona biblique [Kitâb-ı Mukaddese benzer] bir hava vermektedir.

Taberî II, 1009; *Ağânî* XX, 104. Krş. *Ikd.* II. 197:

"Biliyormusunuz ey Medîneliler, biz evimizi barkımızı ne keyf için, ne saltanata kavuşmak, ne de eski bir öcümüzü almak için terkettik. Fakat ne zaman ki gördük, hak kandilleri söndürülmüş, hakkı söyleyen itilip kakılmış, adâletle iş gören katledilmiş, bu kadar geniş yeryüzü bize dar geldi. Rahmâna itâat etmeye, Kur'âna göre hükmetmeye çağıran bir dâî işittik, Allâhın dâîsine icâbet ettik. Zîra "kim Allahın dâîsine icâbet etmezse sığınacak yeri olmayacaktır ["Allâhı âciz bırakacak değildir," olmalıdır **MSH**]. (Kur'ân, 46. Ahkâf, 32).

"Tek bir deve üzerine azıklariyle birlikte bir kaç kişi binerek çeşitli kabîlelerden geldik. Bir tek örtüyü nöbetleşe kullanıyorlardı. Yeryüzünde azdık, kuvvetsizdik. Fakat Allah bizi barındırdı, [yardımıyle kuvvetlendirdi]...

"Kudeyd'de sizinkilerle karşılaştık, onları Rahmân'a itâate ve Kurânın hükmüne çağırdık, onlar bizi Şeytâna itâat etmeye ve **Mervân** oğullarının hükmüne çağırdılar... Son süratle, paldır küldür, sevinç çığlıkları içinde geldiler, çünkü Şeytân onların arasında şendi ve kanları onun ateşinde [kazanlarında] kaynıyordu. Onları arzu ettiği şekilde görüyordu. Ama Allahın yardımcıları, birlikler, bölükler hâlinde geldiler, parlak hind kılıçlariyle. O zaman bizim teker döndü ve kâfirlerin apışıp
76 kaldığı darbelerle tekerlerini (tersine) döndürdü...". O halde ey Medîneliler, kim iddiâ ederse ki Allah bir kimseye gücünün üstünde teklifte bulunur veya vermediğini ondan ister, o kimse Allahın düşmanıdır, bize de harbetmek düşer onunla.

"Ey medineliler söyleyin bana, Allahın kavî ve zaîfe Kitabında farz kıldığı sekiz sehim var. Bir dokuzuncu gelip, bunlardan hakkı olmadığı halde, Rabbine büyüklenerek, ona harb açarak, bunların hepsini kendi cebine indirirse, böyle bir kimse ve ona yardım edenler hakkında ne dersiniz?

"Ey Medîneliler, bana söylediler ki siz benim ashâbımı küçük görüyor, ve: Bunlar daha çor çocuk, kaba saba bedevîler diyormuşsunuz. Yazıklar olsun size ey Medineliler, Peygamberin Ashâbı da yeni yetişme gençler değilmiydi? Bunlar gençdirler vallahi, ama daha gençliklerinde olgunlaşmışlardır. Onların gözleri kötüyü görmemek için kapalıdır, ayakları bâtıl karşısında ağırdır. Fânî nefeslerini, asla ölmeyecek nefesler uğruna satmışlardır. Ömürleri, nefislerini öldürmekle geçiyor, gece kıldıkları namazlar günfüz tuttukları oruçlarla karışıyor...

Hulefâ-i Râşidûn ve Emevî halîfeleri hakkında da aynı şeyler nakledilir(*Ağânî* XX, 106): [**Ebû Hamze**, Medînelilere minberden şöyle hitab ediyor:]

"... Allah Peygambere Kitâbı indirdi, onda sünnetleri açıkladı, şerîatleri bildirdi, [insanın] yapması ve yapmaması gereken hususları beyân ettî. Peygamber ancak Allahın emrine göre ilerliyor veya geriliyordu, Allah rûhunu kabzedinceye kadar; vazîfesini yerine getirdi, bizi hiçbir işinizde şübheli durumda bırakmadı. Ondan sonra yerine **Ebû Bekir** geçti, Onun sünnetini tâkib etti. Dinden dönenlerle harbetti. Allah kendisini alıncaya kadar kendisini Allahın yoluna hasretti. Ümmet ondan razı idi. Ondan sonra hilâfete **Ömer** geldi, iki arkadaşının sünnetini tâkib etti. Ordular hazırladı, şehirler kurdu, fey topladı, onu hak sâhiblerine dağıttı. Çok faal idi. Hamr çezası olarak seksen (değnek) vurdurdu, Ramazan ayında cihâda çıkdı*, düşmanlarla kendi memleketlerinde harbetti, şehirler ve kaleler fethetti, nihâyet Allah onu kendine aldı, Ümmet ondan râzı idi... Ondan sonra işin başına **Osman ibn Affân** geçti. Altı sene, arkadaşları **Ebû Bekir** ve **Ömer** tarafından çizilmiş yolu tâkib etti, sonra öyle bid'atler çıkardı ki, sonuncusu evvelkini ibtâl ediyordu. Bunlardan sonra dînin ipi sallanır oldu. Herkes hilâfeti kendisi için ister hâle geldi. Her ferd gizli niyyetler besledi fakat Allah bunları açığa vurdu... Sonra başa **Ali** geçti. Hakîkat yolunda hedefine ulaşamadı, hakikatı gösterecek ışığı yakamadı... Sonra Peygamber tarafından lânetli babanın lânetli oğlu **Muâviye ibn Ebû Sufyan** başa geçti. Bedevîlerin ayak takımındandır, müstevlî müşriklerin (Ahzâb'ın) kalıntısı, para ile islâm olmuşudur. Haram kan döktü, Peygamberin lutfuyla âzâd edildi. Allahın kullarını köleleştirdi, Allâhın mâlını temellük etti, Hile ve hıyânetle dîni mahvetti. Gücü yettiğince istediği şekilde hareket etti,

* Aslı وقام في شهر رمضان olan bu cümle ile, **Hz.Ömer**'in, terâvih ihdâsı sûretiyle, Ramazan ayını ihyâ edişi söylenmek isteniyor olsa gerektir, müellifin anladığı gibi değildir, **MSH.**

hanımların nâmuslarını ayaklar altına aldı. Kendisinden sonra oğlu **Yezîd**, ayyâş **Yezîd**, doğancı **Yezîd**, panterci **Yezîd**, avcı maymuncu **Yezîd**. *Kur'âna* muhâlefet etti, kâhinlerin ardından gitti. Ölümüne kadar arzularının esîri oldu. Allah lânet etsin ve cezâsını versin. Ondan sonra **Mervân** geldi. Bu adam Peygamberin tardına ve lânetine uğramış kimsedir, lânetlinin oğludur. Pislik ve fuhuş içinde boğulmuştur. Ona ve cedlerine lânet okuyun.

"Sonra lânetli eve mensûb Mervân oğulları iktidara geldi. Peygamberce tardedilmiş ve ordan burdan toplanmış durumdaki bu adamlar, ne Muhâcir ne Ensâr, ne de onlara en güzel şekilde tâbî olan Tâbiûndur. Allahın mâlını yemişler, Allahın dînini oyuncak hâline getirmişler, Allahın kullarını köle saymışlar. Bu rezâletler onların hâkimiyyetinde devam edip gitti, çünkü büyükleri küçüklerine miras olarak bıraktı. Muhammed ümmeti sen ne kadar çâresiz, bahtsızmışsın!

"Bu sûretle hayat sürmeye, Allahın kitâbını küçümsemeye, emirlerini tutmamaya devam ettiler. Allah onlara lânet etsin, siz de lânete ne derece müstahaklarsa öylece lânet edin. Onlardan tahta çıkanlar arasında **Ömer ibn Abdulaziz** vardır. Çok gayret etmişse de, vazifesini yerine getirememiştir. [ne hayrı, ne şerri dokundu]. Sonra **Yezîd ibn Abdulmelik** halîfe oldu. Zaif, sefih çocuk, Müslümanların hiçbir işi ona emniyet edilemezdi. Ne rüşdünü isbat etti, ne temyiz kudreti gösterdi. Allah demiştir ki: Onlarda (Yetimlerde) olgunlaşma gördüğünüz zaman, mallarını kendilerine teslim ediniz (Kur'ân, 4. Nisâ, 6). Muhammed ümmetinin ahkâm ve tatbîki meselesi (yetimlerin malından) çok daha mühimdir, yetimlere Allahın atfettiği önemi düşünerek ötekini kıyas ediniz. Ayrıca **Yezîd** aşağılık bir adamdı, haram içer, haram yer, haram giyerdi. Yünden kendisine iki bürde yaptırır, yapanlara aşağı yukarı bin dînâr öderdi. Bu paraları da haram yolla ele geçirmiş, haram şekilde sarfetmiş, bu yolda insanlar dövülmüş, saçlar tıraş edilmiştir. Böylece, sâlih bir kula veya mürsel bir peygambere Allahın helâl kılmadığı şeyleri helâl kılmıştır.

78 "Sonra sağına **Habâbe**'yi, soluna **Selâme**'yi oturtur, bunlar şeytân mizmârlariyle ona şarkılar okurlar, kendisi de, haram olduğu ismen yazılı hâlis hamr içerdi. İçki onun her şeyini, rûhunu etini, kanını kapladığı, onu düşünemez hâle getirdiği zaman elbiselerini yırtar ve iki kadına dönerek: İstermisiniz ki uçayım? derdi, Evet, cehenneme, Allahın ebedî lânetine uç ..."

V

PEYGAMBER EVİNİN DIŞINDAKİ MEHDİLER

(b.s.59,62)

Herc intizârı vesîlesiyle terceme ettiğimiz **İbn Sa'd** rivâyetinde **Mûsâ ibn Talha** Mehdî olarak gösterilmiştir. Burada sâdece metni veriyorum.

İbn Sa'd, *Tabakât*, Goth. yazması, 1748, v. 1082 vd. [*Tabakât*'ın matbû nüshasında bu metin yoktur, krş. VI, 147 (211).]:

"خالد بن سمير قال : قدم المختار بن أبي عبيد الكوفة فهرب منه وجوه أهل الكوفة، فقدموا علينا هؤلاء البصرة ، وفيهم موسى بن طلحة بن عبيدالله، وكان الناس يَرَوْنَه في زمانه هو المهدي. قال: فغشيهم ناس من الناس وغشيته فيمن غشيه ، فإذا شيخ طويل السكوت ، قليل الكلام ، طويل الحزن والكآبة إلى أن قال يوماً : والله لأن أكون أعلم أنها فتنة لها انقضاء أحبّ إلي من أن يكون لي كذا وكذا وأعظم الخطر. فقال رجل من القوم: يا با محمد! ما الذي ترهت و أشدّ أن تكون فتنة؟ قال : أرهب الهرج. قال: وما الهرج؟ قال: الذي كان أصحاب رسول الله صلعم يحدثون ، القتل بين يدي الساعة ، لا يستقرّ الناس على إمام حتّى تقوم الساعة عليهم وهو كذلك ، وأيم الله ، لئن كان هذا ، لوددتُ أني على رأس جبل، لا أسمع لكم صوتاً ، ولا أرى لكم داعياً حتّى يأتيني داعي أبي. قال : ثم سكت ، ثم قال: يرحم الله عبد الله بن عمر ، أو أبا عبد الرحمان، إما سمّاه وإما كنّاه ، والله إني لأحسبه على عهد رسول الله صلعم الذي عهد إليه لم يفتن ولم يتغيّر ، والله ما استقرّ به قريش في فتنتها الأولى ، فقلت في نفسي إن هذا ليزري على أبيه في مقتله . قالوا : وتحوّل موسى بن طلحة إلى الكوفة ونزلها وهلك بها ١٥٤"

79 **İbn Hacer** III, 990 [VI, 267], aynı şekilde bize, **Mûsâ**'ya kendi zamânında Mehdî olarak bakıldığını öğretmektedir.

Herc hadîsi **Zamahşerî**'nin *Fâik*'inde de bulunmaktadır [IV, 103]. **İbn Sa'd**'ın naklettiği aşağıdaki rivâyetlerde **Ömer İbn Abdulâzîz**, "yeryüzünü adâletle dolduracak kimse" olarak takdim edilmiştir: [*Tabakât* V, 243-/330-]

● جويرة بن أسماء عن نافع قال قال عمر بن الخطاب : ليت شعري من ذوالشين من ولدي الذي يملأها عدلا .

● نافع عن ابن عمر قال كنت أسمع ابن عمر كثيراً يقول : ليت شعري من هذا الذي من ولد عمر في وجهه علامة ، يملأ الأرض عدلاً.

قال ابن عمر : إنا كنّا نتحدّث أنّ هذا الأمر لاينقضي حتّى يلي هذه الأمّة رجل من ولد عمر، يسير فيها بسيرة عمر ، بوجهه شامة . قال : فكنّا نقول : هو بلال بن عبد الله بن عمر : وكانت بوجهه شامة ، قال : حتّى جاء الله بعمر بن عبد العزيز ، و أمّه عامر (*) بنت عامر (*) بن عمر بن الخطاب . قال يزيد : ضربته دابّة من دوابّ أبيه فشجّته . قال فجعل أبوه يمسح الدم و يقول : سعدتَ إن كنت أشّج بني أميّة .

● أخبرنا عبيد الله بن عبد المجيد الحنفي ، قال نا عبد الجبّار بن أبي معن ، قال سمعت سعيد بن المسيّب و سأله رجل فقال : يا با محمد من المهدي؟ فقال له سعيد : أدخلتَ دارَ مروان ؟ قال : لا ، قال: فادخل دار مروان ، تر المهدي . قال : فأذن عمر بن عبد العزيز للناس فانطلق الرجل حتّي دخل دار مروان فرآى الأمير و الناس مجتمعون ، ثمّ رجع إلى سعيد بن السيّب فقال : يا با محمد دخلتُ دار مروان فلم أر أحداً أقول : هذا المهدي ؟ فقال له سعيد بن المسيب ، وأنا أسمع: هل رأيت الأشجّ عمر بن عبد العزيز ، القاعد على السرير؟ قال : نعم ، قال : هو المهدي .

---

* Doğrusu: عاصم 'dır, MSH.

● مسلمة بن عبد العزيز قال سمعت العرزمي يقول سمعت محمد بن علي يقول : النبيّ منّا ، والمهدي من بني عبد شمس ، ولا نعلمه إلّا عمر بن عبد العزيز . قال : وهذا في خلافة عمر بن عبد العزيز .

● أخبرنا مسلم بن إبراهيم ، قال حدثني أبو بكر بن الفضل بن المؤتمر العتكي ، قال حدّثني أبو يعفور عن مولى لهند بنت أسماء ، قال : قلت لمحمد بن علي : إن الناس يزعمون أن فيكم مهديّا ؟ فقال : إن ذاك كذاك ، ولكنّه من بني عبد شمس . قال : كأنّه عنى عمر بن عبد العزيز .

Krş. **Taberi** II, 1362, 12 vd.; **Yâkûbî** (Houtsma) II, 369, 2 [308].

VI

SÜLEYMAN İBN KESİR VE KEFFİYYE

(bk. s., 51. 53, 66).

Makrîzî, *Mukaffâ*, Biblioth. Nationale yazması, v. 80 b.

وكان سليمان بن كثير الخزاعي من النقباء ، فلمّا قدم أبو جعفر ، أخو أبي العبّاس [خراسان] على أبي مسلم ، قال له : انّا كنّا نحبّ تمام أمركم ، وقد تمّ بحمد الله ونعمته ، فاذا شئتم قلّبناها عليه . وكان محمد بن سليمان بن كثير خداشيّا ، فكره تسليم أبيه الأمر إلى أبي مسلم ، فلمّا ظهر أبو مسلم وغلب على الأمر قتل محمداً . ثمّ أتى سليمانُ الكفّيّةَ ، وهم الذين بايعوا على أن لا يأخذوا مالاً وإن تؤخذ أموالهم إن احتيج إليها ، ويدخلون الجنّة . ويقال : انهم أعطوا كفّا من الحنطة [حنطة] فسمّوا الكفية وقال لهم : حفرنا نهرا بأيدينا ، فجاء غيرنا ، فأجرى فيه الماء ، يعني أبا مسلم . فبلغ قوله أبا مسلم ، فاستوحش منه وشهد عليه أبو تراب الداعية ومحمد بن علوان المرورزي [المروزي] وغيرهما في وجهه بأنّه أخذ عنقود عنب

و قال اللهم [اللهمّ] سوّد وجه أبي مسلم ، كما سوّدت هذا العنقود واسق [واسقني] دمه . وشهدوا أن ابنه كان خداشيّا وانّه بال على كتاب الامام ، فقال أبو مسلم لبعضهم : خذ به [بيده] والحقه بخوارزم ، و كذلك كان يقول لمن أراد قتله ، فقتل سليمان بن كثير .

[Yukarıdaki metnin düzeltmelerini bizzat kaynağından yapmış bulunuyoruz, **MSH**]

Süleyman ibn Kesîr nakîblerdendi. (Halîfe) **Ebu'l-Abbâs**'ın kardeşi **Ebû Ca'fer, Ebû Muslim**'i ziyârete geldiğinde, **Süleyman** ona şöyle dedi: Biz her zaman istedik ki, [Horasan'da] dâvânız gerçekleşsin, hamdolsun Allahın nimetiyle gerçekleşti. Şâyed isterseniz işi **(Ebû Muslim**'in) aleyhine çevireceğiz*, (Krş. **Taberî** III, 61, 4 vd.) **Süleyman ibn Kesîr**'in oğlu **Muhammed**, Hıdâşî (Hıdâş'ın taraftarlarından) idi. Babasının, işi (yâni dâvenin idâresini) **Ebû Muslim**'e bırakmasından hoşlanmadı. **Ebû Muslim** isyân edip duruma hâkim olunca **Muhammed**'i öldürttü. Bunun üzerine **Süleyman** Keffiyye'ye iltihak etti. Bunlar ihtiyâc duyulduğunda kendi malları alınsa bile, kendileri hiçbir mal almamak üzere bey'at etmiş, cennete kavuşmak dileğinde kimselerdi. Diğer rivâyete göre bunlar, buğday tahsisatlarını elden aldıkları için Keffiyye diye isimlenmişlerdir. **Süleyman** onlara: Nehrin yatağını ellerimizle kazan biziz, bir yabancı geldi **(Ebû Muslim**'i kasdediyor) oradan su akıttı, dedi. Bu sözden haberdar olunca **Ebû Muslim**'in ondan sıdkı sıyrıldı. Bu arada dâî **Ebû Turâb, Muhammed ibn Ulvân el-Mervezî** ve diğerleri, **Ebû Muslim**'in huzûrunda **Süleyman** aleyhine şehâdette bulunup, onun eline bir üzüm salkımı alarak: Yâ Rabbi, şu üzümü nasıl kararttı isen, **Ebû Muslim**'in yüzünü de karat, beni onun kaniyle sula, dediğini naklettiler. Onun oğlunun Hıdâşî olduğunu, İmâmın mektûbunun üzerine işemiş olduğunu söylediler. Bunun üzerine **Ebû Muslim**, onlardan birisine şöyle dedi: "Al bunu Horezm'e gönder". Katlini istediği kimse hakkında **Ebû Muslim** böyle derdi ve **Süleyman** öldürüldü".

Başka hiçbir Arab târihçisinde rastlanmayan bu metin, şâyân-ı dikkat fer'î bilgiler verdiği gibi, mevzî renklere sâhib küçük işâretlerle de doludur. **Makrizî** النزاع و التخاصم فيما بين بني أمية و بني هاشم **isimli** eserinde (s. 52) ondan bâzı hülâsalarda bulunmaktadır.

---

* "aleyhine çevireceğiz", değil, "ona devredeceğiz" şeklinde anlaşılması doğru olsa gerektir, **MSH.**

Makrîzî'nin [ö. 815/1412] başvurduğu kaynakları hemen hemen hiç zikretmiyor olması teessüfe şâyândır. Pek muhtemeldir ki eski tarihçiler, Abbâsî hânedânının kadrini azaltan mâlûmâtı hazfetmişlerdir. Bu mâlûmâtın **Makrîzî**'nin zamanında neşredilmesinde, tabii ki hiç bir tehlike yoktu.

İNDEKS

A

Abbâs, 56
Abbâsî (ler), 94
Abbâs İbn Velid (İbn Abdulmelik), 74, 75
Abdullah İbn Ali İbn Abdullah, 68
Abdullah İbn Ömer, 84
Abdullah İbn Sebe, 51, 54
Abdullah b. Yahyâ, 48
Abdülmelik, 20, 22, 28, 46, 47, 56, 64
Abdurrahman İbnu'l-Eş'as, 28, 29, 38, 66, 72.
Abyurd, 78
Afrika, 48, 85, 86
Ak Hunlar, 30
Akibe, 83
Alevîler, 50, 55
Ali ibn Ebû Tâlib, 26, 42, 47, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 68, 69, 80, 83, 84, 85, 88
Ali ibn İsa, 80
Ali ibnu'l-Kîrmânî, 72
Ammâr ibn Yezid, bk. Hıdaş
Amr ibnu'l-As, 19
Amr ibn Saîd, 67
Anadolu, 14
Arabistan, 13, 49
el-Asbağ ibn Abdulazîz, 66
Âsım ibn Abdullah, 41
atiyye, 26, 27
âyîn, 21
aynî vergi, Bk. meâvin
Aynu'l Verde, 47

B

Bâb, 61
Bâbîler, 61
Bâbîlik, 59
Babilonya, 50
Bağdâd, 58
Basra, 66, 70
Bâzân, 31
Bâzegis, 31
Behlûl, 76
Behrâmsis, 83
Belâzurî, 17, 19, 21, 26, 83, 84
Belh, 31, 77, 78, 83
Benu'l-Abbas, bk. Abbasiler
Benû Dabbe, 34
Benû Mervân, 80
Bibliotheca Orientalis, 59
Bint Sehm, 72
Bişr ibn Curmuz, 42
Biverd, 77
Bizans, 13
British Museum, 67
Browne, 61
Budizm, 53
Buhârâ, 30, 32, 36, 80
Buhârî, 69, 70
Bûşenç, 78

C

Câfer ibn Muhammed es-Sâdık, 68
Carmathe, 65
Cehm ibn Safvân, 43, 61
Cerrâh, 34
Cezîre, 49, 56
Cezîretu'l-Arab, 82
Chrestomathie persane, 32, 35
Cigoye, 31
Cizye, 14, 27, 33, 34, 36, 39, 83, 84
Culturgeschichte, 26, 28
Cuneyd, 41
Curcân, 17
Cûzecân, 31
el-Cûzecânî, 31

D

Dahhak ibn Abdurrahman, 20
Danyal Kitâbı, 67
Darmesteter, 65
dâru'l istihrâc, 22
Deccâl, 69, 70, 71, 72, 73
de Goeje, 21, 65
De Sacy, 65
der Islam in Morgen Und Abendland, 59
dihkân (lar), 22, 24, 30–33, 79, 83
Dıhye, 66
Dımeşk, 17, 28, 29, 46, 76
Dicle, 67
Dozy, 65

E

Ebreş, 86
Ebu'l-Abbas el-Mehdî, 80, 93
Ebu'l Atâ, 80
Ebû Bekir, 45, 46, 57, 74, 88
Ebû Ca'fer, 93
Ebû Câfer Mansûr, 59, 81
Ebû Dâvûd, 69, 76
Ebû Hamza, 76, 87, 88
Ebû Hanife ed-Dîneverî, 78
Ebû Hâşim (Abdullah), 53, 55, 56, 58
Ebû Muhammed, 70
Ebû Muslim, 44, 77, 78, 79, 85, 93
Ebû's-Saydâ, Salih ibn Tarîf, 34, 35, 40
Ebû Turâb, 93
Ebû Yûsuf, 20
Ebû Zerr, 16
Ehl-i Beyt 49, 50, 64, 62, 68, 73, 75, 77
Ehl-i Sünnet, 73
Ehlu'l-Kaff, Bk. Keffiyye
Emevî(ler), 16, 18- 20, 22, 24, 26, 29, 30, 37-40, 42, 44–49, 51, 55, 57, 62, 64–66, 72, 73, 75, 78–82, 84, 85, 87, 88
Enes ibn Mâlik, 71
Escurial, 67
Esed ibn Abdullah, 35, 36, 41, 59
Eşres ibn Abdullah, 34, 35, 37, 41.

F

Fâreyâb, 31
Fars, 20, 21
Fâtıma, 79
Fâtımî, 55
Fergâne, 31
Fey, 27, 28
Filistin, 56
Fragmenta historicorum Arabicorum, 29
Futûhu'l-Buldân, 26, 83

G - Ğ

Gesch d. Khalifen, 59
Goldziher, 25, 26
Gozek, 35
ğaybe, 52
ğulât, 51

H

Habâbe, 89
Haccâc, 18, 20, 28–30, 37, 39, 48, 66, 67, 80
Hâlid ibn Sumeyr, 70
Hâlîd ibn Velid, 13
Hâlid (İbn Yezid), 72
Hâlid el-Kasrî, 23
Hamaker, 76
Hamza İsfahânî, 85
Hâni ibn Hâni, 35
harâc, 14, 19, 20, 22, 27, 29, 33, 35, 83, 84
Hârici (ler), 45–49, 52, 56, 64, 74, 76, 80, 87
Hâricilik, 48
Hâris ibn Abdullah el-Câdî, 74
Hâris ibn Sureyc ibn Serd ibn Sufyân ibn Mucâşiy, 40, 41, 42, 43, 44, 48, 57, 58, 63,66, 76
Harûrâ, 47, 49
Hasan, 52
Hasan ibn Hasan, 81
Hasan ibn Ebi'l-Amarrata, 35.
Hâşimî (ler), 55, 56
Hâşimiyye, 53, 54, 55, 58
Hatal, 30
Hâtim ibn Nu'mân, 84
Hattâb oğlu Ömer, bk. ... Ömer,
Havâric, Bk. Hâricîler.
Herât, 31, 77, 78, 83
Herbelot, 59
Hıdaş, 59, 60, 62, 63, 93
Hicaz, 47, 66
Hişam (İbn Abdulmelik), 34, 39, 41, 50, 66, 68, 71, 80, 85, 86
Horasan, 15, 16, 30, 33, 34, 36, 37, 39–41, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 72, 74, 78, 79, 83, 93.
Hudeybiye, 57
Hulefâ-i Râşidûn, 88

Humeyme, 56
Hurrem, 60
Hurremdîniyye, 60
Hurremiyye, 58, 60, 61, 63, 79
Hüseyin îbn Ali, 49, 66
Huttel, 31
Huttelin, 78
Huzâr, 31
Hûzistan, 21

I

Ilc, 25
Irak, 15, 18, 20, 22, 27, 28, 29, 31, 33, 37, 38, 39, 48, 49, 51, 56, 58, 62, 63, 64, 66, 74, 81, 85,
Istahr, 18
Iyad ibn Ğanm el-Fihrî, 20

İ

İbn Abbâs, 56
İbn Fakih, 56
İbn Hacer, 90
İbn Haldûn, 65
İbn Mulcem, 52
İbn Sa'd, 70, 90, 91
İbn Sayyâd, bk. Saf İbn Sâid
İbnu'l-Eş'as bk. Abdurrahman ibnûl-Eş'as
İbrâhim ibn Abdullah ibn Mutî, 71
İhşâz, 31
İmâm Muhammed, 56
İran, 14, 15, 58
İshâk et-Türk, 79
İspehbez, 31
İstihrâc, 22
İşbedâd ibn Curercûr, 83
el-İşhiz, 35

K

Kâbûl, 31
Kâbûlşâh, 31
Ka'bu'l-Ahbâr, 67, 68, 69
Kâdisiyye, 18
Kâfirkûbât, 78
Kahtabe, 63
Kahtabe ibn Şebib et-Tâî, 57
Kahtanî, 72, 73
Kâmil, 75
Kâsım eş-Şeybânî, 42
Katariyy ibnu'l Fucâ'e, 47
Kays ibn Hazm, 84, 85
Keffiyye, 77, 92
Kerbelâ, 66
Kess, 31
Keş, 78
Keysân, 53
Keysânî, 52
Keysâniyye, 52, 53, 58, 61
Kıyy, 31
Kitâbu'l-Agânî, 40, 55, 72, 85, 87
Kitâbu'l-Harâc, 20
Kudeyd, 87
Kûfe, 16, 49, 51, 56, 58, 59, 71.
Kuhistan, 31
Kuseyyir, 53, 55
Kuteybe ibn Muslim, 17
Kuzey Afrika, 14
Kuzey Arabistan, 56

L

Ludd, 71

M

Mâhuye, 83
Makrîzî, 69, 92–94
Manicheisme, 54
Mansûr, 58, 80, 81
el-Mansûr Abdurrahmân, bk. Abdurrahman ibnûl-Eş'as,
Mansûr İbn Ömer, 83, 84
Mâverâunnehir, 16, 23, 30, 31, 33, 34, 40–43, 76, 79
Mâzenderân, 62, 64
Meâvîn, 15
Medâînî, 59, 60
Medie, 15, 21, 60
Medine, 13, 21, 46, 52, 87, 88
Mehdî (lik), 51, 65, 69, 73, 75, 76, 79, 80, 90
Mekke, 47, 57
Me'mûn, 80, 81
Merv, 27, 31, 41, 57, 63, 77, 78, 80, 83, 84
I. Mervân, 27, 57, 89
II. Mervân, 49, 78
Mervân ibn Muhammed ibn Mervân, 68
Mervâniyye, 47
Merverûz, 31, 77, 78
merzebân, 31
el-Mesîhu'd-Deccâl, 70
Mes'ûdî, 18, 72
Mevâlî, 24–28, 30, 35, 49, 54, 77, 81

Meysere, 86
Mezâr, 66
Mezopotamya, 20, 48
Mısır, 15, 19
Muâviye, 19, 21, 29, 42, 47, 57, 88
Muberred, 75
Muğîre ibn Şube, 38
Muhammed ibn Ali, 60
Muhammed (ibn Ali ibn Abdullah) 56
Muhammed ibn (Ebi) Huzeyfe, 69
Muhammed ibnul-Hanefiyye, 52, 53, 54
Muhammed ibn İshâk, 71
Muhammed ibn Mesleme el-Ensârî, 84
Muhelleb, 18
Muhtâr, 27, 28, 49, 50, 52, 66, 70
Mukaddime, 65
Mukaffâ, 92
Mukanna, 80
Musevvide, 77
Mukâtil Şerik İbnu'l-Hâris, 36
Musâ ibn Talha, 70, 85, 90
Mutarrif, 38
Mutevekkil el-Leysî, 70
Müller, 59
Mürcie, 42, 48
Mürciî, 58

N

nakîb, 58
Nasr ibn Seyyâr, 32, 41, 78, 83, 84
Nehuz, 41
Nerşahî, 32, 35, 36, 37
Nesâ, 77, 78
Nesef, 78
Neysâbûr, 78
Nizek Tarhan, 31
Nöldeke, 30

O - Ö

Oniki Havârî, 58
Orta Asya, 39
Osman, İbn Affân, 18, 19, 42, 45, 46, 51, 88
Osmâniyye, 47, 56
Ömer, İbnu'l-Hattâb (I. Ömer), 14, 15, 18, 19, 20 21, 26, 27, 39, 45, 46, 57, 70, 74, 81, 88
II. Ömer, bk. Ömer ibn Abdu laziz,
Ömer ibn Abdulaziz, 17, 20, 21, 34, 37, 38, 39, 48, 55, 66, 67, 89, 91.

P - Q

Pireneler, 39
Quatremère, 65

R

Radvâ, 53
Râfi ibn Leys, 80
Râvendiyye, 53, 58–51
er-Rebî' ibn İmran el-Temîmî, 34
rec'a, 53
Re'su'l-Câlût, 66
Reşîd, 80
Roma, 16
Ru'b, 31
er-Rûbhân, 31
Rutbil, 18, 31

S

Sâbiî, 58
Sâbit Kutne, 40
Sa'd ibn Ebi Vakkâs, 84
Sâf ibn Sâid, 70, 71
Sağaniyan (soğaniyan), 78
Sa'id ibn Osmân, 17
Sâsâni İmparatorluğu 31
Schefer, 32, 35
Sebeî, 52
Sebeiyye, 51, 52, 53
Sebel, 31
Sehrek, 31
Selâme, 89
Selm ibn Ahvez, 72
Semerkand, 17, 31, 34, 40, 43
Serahs, 31, 78
Seyhun, 41
Seyyid Hinyeri, 53
Sıffin, 84
Sicistan, 18, 31
Sikazenc, 77
Sinincân, 31
Snouck Hurgronje, 65
Soğd, 31, 34, 35
Sufyânî, 72, 73
Suleyman ibn Abdülmelik, 29, 47
Suleyman ibn Kesîr, 57, 62–64, 77, 92, 93
Suriye, 14, 15, 27, 57, 74, 75, 81, 85

Ş

Şehristânî, (Şehrestânî), 52, 84
Şerik, 80

es-Şezz, 31
Şîa, 49–52, 54, 64, 66, 73, 74
Şîî (ler), 47–49, 55, 64
Şîî (lik), 44, 45, 54, 62
Şirnahşir, 57
Şûmân, 31

T

Tabakât, 70, 90, 91
Taberî, 21, 29, 32, 34, 35, 36, 42, 59, 75, 76, 83, 84, 87, 92, 93.
Taberistan, 16, 17, 47
Tacik, 30,
Takşâde, 32, 36
Tâlekân, 31, 78
Talha, 70
Tâlibu'l-Hakk, 48
Tâlût, 50
et-Târ, 31
Tarhûn Gerzek, 31
tavakkuf, 52
Teheran, 61
Tavzîf, 22
Temimî, 73
Temimu'd-Dârî, 68
Tersul, 31
Tirmiz, 42
Tohâristan, (Tahâristan) 16, 31, 41, 78
Turâbiyye, 47
Türk-hâkân, 31
Tuç, 31, 78

U

Ubeydullah ibn Ziyad, 21
Umeyye ibn Es'ad, 57
Usâme ibn Zeyd el-Kelbî, 84
Ustâzsis, 80
Uzak Doğu, 15

V - W

Vâsıl ibn Amr, 32
Vâsıt, 66, 67
Vehb ibn Munebbih, 68
I. Velîd 28, 29, 47
II. Velid, 41, 46
Verdân, 19
Vik, 31
Viyana, 67
Von Kremer, 15, 19, 25, 26, 28, 30
Weil, 38, 59, 65

Y

Yâkûbî, 26, 29, 33, 78, 92
Yermûk, 18
I. Yezîd, 46, 47, 72, 85, 89
II. Yezîd, bk. Yezid ibn Abdulmelik.
Yezid ibn Abdulmelik, 46, 67, 89
Yezid ibnul-Muhelleb, 17, 18, 29, 40
Yûsuf ibn Ömer, 23, 50, 80

Z

Zamahşerî 91
Zeyd (İbn Ali) 50, 66, 68
Zubeyr, 69

BİBLİYOGRAFYA

Barbier de Meynard, "*Seyyid Himyeri*" Journal Asiatique 1874

Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf* nşr. Ahlwardt, Leipzig 1883

Belâzurî *Futûhu'l-Buldân* nşr. de Goeje, Leiden 1863–1866

Bibliotheca Geographorum Arabicorum Leiden 1879

Bretschneider, E. *Mediaval Researches* From Eastern Asiatic (Source) I–II London 1888

Bretschneider, E. *On the Knowledge....*

Browne, E.G. *A Year Amongst the Persians.*

Browne, E.G. "*The Babis of Persia*" Journal of the Royal Asiatic Society. XXI.

Buhârî *el-Câmiu's-Sahîh*, Kahire 1304/1887

Cevâlîkî, *Muarreb* nşr. E. Sachau, Leipzig 1867

Darmesteter, James, *Le Mahdi depuis les origines de l'Islam Jusqu'à nos Jours* Paris 1885

De Gobineau, A. *Trois ans en Asie*

De Goeje, Michael Jan *Fragmenta Historicorum Arabicorum* I–II. Brill 1869–1871

De Goeje, *Memoire sur les Carmathes du Bahrain et les Fatimides* 1862–1880

De Sacy, Silvestre, *Exposition de la religion des Druses*, Paris 1838

De Sacy, Silvestre, *Chrestomathie Arabe* 1826

Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl* nşr. Girgass, Leiden 1888.

Dozy, R. *Histoire des Musulmans d'Espagne* I-IV Leiden 1861

Dozy, R. *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, Leiden 1881

Ebû Dâvud , *Sunen* Kahire 1280/1863.

Ebû'l-Ferec Isbahâni, *Kitâbu'l-Agânî*

Ebu'l-Mehâsin *en-Nucûmu'z-Zâhire* nşr, *Juynboll*, Brill 1852-1861

Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, Bulâk 1302/1885

Ebû Yûsuf, *Le livre de l'Impot Foncier*, Fr. çev. E. Fagnan, Paris 1921.

Ebû Sahr el-Huzeli, *Divân Hodhail Letzter Teil d. lieder d. Husdhailiten*, nşr. ve terc. J. Wellhausen, Berlin 1887

Encyclopaedia Brittanica

Ferazdak, *Diwân*, nşr. Boucher.

Gayet, A. *L'art Arabe*

Goldziher, Ignaz, *Muhammedanische Studien* I–II. 1888–1890

Haarbrücher, Th., *Schahrastanis Religion Spartheien und Philosophenschulen* I–II. Halle 1850–1851

Hamaker *Réflexions critiques....* Leiden, 1829

Hammer-Purgstall, Joseph von, *Veber die landerverwaltung unter dem Khalifate* Berlin 1835.

Hamza Ispahânı *Hamzae Ispahanensis Annalium Text Ar.*, nşr. Gothwaldt, Leipzig 1844

Herbelot, D. *Bibliotheca Orientalis*, I–IV, 1781.

Husrî, *Zehru'l–Âdâb* Bulak 1293/1876

Ibn Abd Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, I–III Kahire 1293/1876

İbn Hacer, *el-İsâbe*, I–IV, Calcutta. 1853.

Ibn Haldûn, *Mukaddime*, de Slane Tercemesi, Notices et Extraits, c. XVII

Ibn Hallikân *Vefeyâtu'l-A'yân* I–II. nşr. Wustenfeld, Gottingen 1835–1843

İbn Hazm, *el-Faslu fi'l-Milel* (Leyde yazması)

İbn Hişâm *es-Sire*, nşr. Wustenfeld, Gottingen 1858–1860

İbn Hordazbeh *el-Mesâlik vel–Memâlîk*, nşr. de Goeje, Leiden 1889

İbn Kuteybe *el-Maârif*, nşr. Wustenfeld 1850

Ibn Rusteh *el-Aʿlâku'n-Nefîse fî Takvîmi'l-Buldân* nşr. De Goeje, Leiden 1892

Ibn Saʿd *et-Tabakât* (cod. Gotha 1748)

Ibnu'l-Esîr, *el-Kâmil* I–XIV nşr. Tornberg, Brill 1851–1876

Ibnu'l-Fakîh *Kitâbu'l-Buldan* Nşr. De Goeje, Brill 1885

İbnu-n-Nedîm *Fihrist*, nşr. Flugel 1871

Karabaceck, Josef Von *Das Arabische Papier* (*mittheil. a.d.*) Papyr Erz. Rainer I.

Khanikoff, *Ethnographie de la Perse*

Makrîzî, *en-Nıza've't-Tehâsum*, nşr. G-Vos, Leiden 1888

Makrîzî *Mukaffâ* Paris Bibl. Nat. yazma. Cod. Arab. 675

Makrîzî, *Hıtat*

Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb* (*Les preiries d'or*) nşr. Barbier de Meynard I–IV. Paris 1861–77.

Mes'ûdî, *Tanbîh* nşr. De Goeje

Mouradja d'Ohsson *Tableau Général de L'Empire* Ottoman, I–VII Paris 1787–1820

Muberred, *Kâmil*, nşr. Wright W., Leipzig 1864.

Mukaddesi *Ahsenu't-Tekâsîm*, nşr. De Goeje, Leiden 1876.

Muslim, *es-Sahîh*, Kahire 1290 / 1873

Müller, *Der Islam in Morgen und Abendland*, I–II, Berlin 1885–7

Müller, *Die Burgen und Schlösser Sud-Arabiens*

Nerşahî, *Târîhu Buhârâ* (*Description de Bokhara*), nşr. Schefer 1892

Nöldeke, Von Th. *Geschichte der Perser und Araber Zur Zeit der Sassaniden* Leiden 1879

Quatrefages et Hamy, *Crania Ethnica*

Quatremère Journ. Asia. 1835

Schefer, ch., *Chrestomathie Persane* I–II. Paris 1883

Selecta ex historiae Halebi, nşr. Freytag G.W, Paris 1819

Sem'âni, *el-Ensâb*, Leyde yazması

Snouck Hurgronje *Der Mahdi* 1886

Specht *Journal Asiatique*

Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Muhammad*, Berlin 1861

Şehrestâni *el-Milel ve'n–Nihal*, nşr. Cureton, Londra 1846.

Taberi, *Târihu'l-Umem*. I–XIII nşr. De Goeje. Leiden 1879-98

Theophilos nşr. *Boor*

Tirmizi *es-Sunen* I–II, Bûlâk 1292 / 1875

Van Berchem M., *La propriété territoriale et l'impôt foncier sur les premiers khalifes* Etudes sur l'impot du Kharag , Geneve, 1886

Van Gelder, H.D., *Mokhtar de Valsche Profect*, Leyde 1888

Van Vloten, *Irdja*, ZDMG XLV, 1891

Van Vloten, G. *De Opkomst der Abbasiden in Khorasan*, Leyden 1890

Von Kremer, Alfred., *Culturgeschichtliche Streifzüfe auf dem Gebiete des Islams* Leipzig 1873.

Von Kremer, A., *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, I–II. Vienna 1875–77.

Von Kremer, A., *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams*, Leipzig 1868

Weil, G., *Geschichte der Chalifen*, 1846–51, 1860–62

Ya'kûbî, *İbn Wadhih Historiae*, nşr. Houstma, Leiden 1883

Zebîdî, *Tâcû'l-Arûs*, I–X, Bûlâk 1306–7/1889

— Not —

İndeksi hazırlamak zahmetine katlanan Dr. Hasan ONAT'a burada teşekkürlerimi ifade ile, 26. sahifenin 48. notuna âid gecikmiş şu uyarmaya okuyucunun alâkasını ricâ ederim. Vloten'in hadis olarak naklettiği ibâre, verdiği kaynakta (yeni baskı III, 413): "... وكانوا يقولون : Derlerdi ki... " şeklinde başladığı için, bu söze hadis demeye tabîatiyle mahal yoktur, MSH.